

De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835—1880)

A.J. Dekker

Inleiding

Het is algemeen bekend dat de kerstboom niet van Nederlandse origine is, maar pas in de loop van de negentiende eeuw vanuit Duitsland hier is binnengedrongen. Hij vormde daar het middelpunt van de kerstviering die gepaard ging met het geven van geschenken, in het bijzonder aan de kinderen. De kerstboom fungeert in deze periode nog sterk als onderdeel van dit kerstritueel en zijn introductie in Nederland hangt dan ook voor een groot deel samen met de introductie van deze kerstviering. De recente overname uit het buitenland alsmede het feit dat die overname het eerst plaatsvond in de betere kringen zijn er de oorzaak van dat er in de Nederlandse volkskundige literatuur lange tijd nauwelijks aandacht is besteed aan de kerstboom. Zo merkt Schrijnen in zijn handboek slechts op dat de kerstboom van recente datum is en uit Duitsland komt¹, Grolman volstaat met een literatuurverwijzing voor de geïnteresseerde², Van der Ven noemt de kerstboom niet³, terwijl Jan de Vries vindt dat we hier niet met een volksgebruik, maar met een modeverschijnsel te maken hebben⁴. Pas bij Van der Molen wordt de kerstboom als een volwaardig cultureel verschijnsel behandeld. Hij wijst op kerk en zondagsschool als belangrijke verspreiders van dit gebruik, de weerstanden die dit soms opriep en de recente toename na de tweede wereldoorlog⁵. Voskuil is tot nu toe het

¹ Jos. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*. 2 dln. 2e druk. Zutphen 1930. Deel 1, 158.

² Hermina C.A. Grolman, *Nederlandsche Volksgebruiken naar oorsprong en betekenis. Kalenderfeesten*. Zutphen 1930: 60.

³ D.J. van der Ven, *Ons eigen Volk in het feestelijk jaar*. Kampen 1942.

⁴ *Volk van Nederland*. Samengesteld onder leiding van Prof. Dr. Jan de Vries. Amsterdam 1943. 14-15.

⁵ S.J. van der Molen, *Levend Volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland*. Assen 1961. 38-41.

Idem, *De Friesche Kalenderfeesten. Volksgebruiken van Westerlauwersch Friesland, het geheele jaar rond*. Den Haag 1941. 129.

uitvoerigst op deze verspreidingsproblematiek ingegaan⁶. Kerk, zondagschool, Duitse immigranten en de invloed van de Duitse cultuur op adel en hogere burgerij noemt hij als belangrijkste factoren hierin. Zijn belangrijkste bron is de vragenlijst uit 1934 van het P.J. Meertens-Instituut, waarop gevraagd wordt sinds wanneer de kerstboom in de huisgezinnen bekend is⁷. Deze vragenlijst geeft uiteraard geen betrouwbare informatie over de invoering van de kerstboom in de negentiende eeuw. Aangezien Voskuil nog nauwelijks over negentiende-eeuwse, literaire en andersoortige gegevens beschikte, hebben zijn opmerkingen, wat deze periode betreft, noodzakelijkerwijs een globaal, hypothetisch karakter.

Over deze eerste tijd, vanaf ca. 1835 wanneer de kerstboom voor het eerst in Nederland wordt gesignaleerd tot ca. 1900, zijn we tamelijk slecht geïnformeerd. Omdat het ook voor een goed begrip van de latere ontwikkelingen van belang is om meer inzicht te krijgen in de wijze waarop de kerstboom zich in die beginperiode heeft weten te verspreiden, zal ik mij in dit artikel tot de negentiende eeuw beperken. De gegevens voor deze periode zijn in hoofdzaak afkomstig uit familietijdschriften, almanakken, godsdienstige, stichtelijke lectuur en kranten. Deze bronnen zijn niet volledig onderzocht. Wie verder zoekt zal ongetwijfeld nog meer belangwekkende gegevens vinden. Al deze bronnen hebben hun eigen sterke en minder sterke kanten. Een belangrijk deel van mijn materiaal wordt gevormd door de kerstadvertenties in kranten. Ze bevatten in tegenstelling tot de andere bronnen geen uitvoerige beschrijvingen van de kerstviering, geen waarde-oordelen en geen uitspraken over de betekenis van het kerstfeest. Maar ze vormen wel een graadmeter van bepaalde wensen bij het publiek. Doordat zij jaarlijks kunnen terugkeren en daarbij qua aantal kunnen toe- of afnemen en allerlei veranderingen kunnen ondergaan, bieden zij de mogelijkheid om nauwkeurig bepaalde ontwikkelingen waar te nemen en te interpreteren. Van deze bron is alleen het Algemeen Handelsblad van 1835-1880 uitvoerig geanalyseerd⁸. Ter vergelijking zijn ook de Alkmaarsche Courant, de Amsterdamsche Courant, de NRC, het Nieuws van de Dag en het Dagblad van 's Gravenhage steekproefsgewijs bekeken⁹.

⁶ J.J. Voskuil, *Die Diffusion des Weihnachtsbaumes in den Niederlanden*. In: Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 20 (1973), 92-104.

⁷ Vragenlijst I (1934), 5e: wordt met kerstmis in de gezinnen een *kerstkribbe* of een *kerstboom* of beide geplaatst? 5f: indien een dezer van jongeren datum is, sinds wanneer is hij dan ingevoerd?

⁸ Alleen van het Algemeen Handelsblad zijn de verschillende soorten advertenties van jaar tot jaar geteld en in een tabellarisch overzicht ondergebracht (zie tabel).

⁹ *Alkmaarsche Courant* 1845-1878; *Amsterdamsche Courant* 1840-1861; *Dagblad van 's Gravenhage* 1827-1856; *NRC* 1844-1868; *Nieuws van de Dag* 1870-1880.

Oudste Nederlandse gegevens

Het doel van dit onderzoek is enerzijds te bepalen welke mensen en groepen de kerstboom het eerst gebruikten en in welke mate en in welk tempo de kerstboom zich vervolgens door hun toedoen heeft verspreid; anderzijds na te gaan welke betekenis en functie de kerstboom in die beginperiode bezat. Men gaat niet zomaar Kerstmis vieren met een versierde denneboom met geschenken. Daar moeten heel speciale redenen voor geweest zijn, zeker in een land waar uitgebreid van hoog tot laag Sint Nicolaas gevierd werd en waar, zij het in mindere mate, men elkaar ook met nieuwjaar geschenken placht te geven. Het kerstfeest met kerstboom en geschenken heeft zich daartussen genesteld, eerst heel bescheiden, maar weldra gestaag en onweerstaanbaar groeiend. Tijdgenoten hebben die ontwikkeling waarschijnlijk al in een vroeg stadium opgemerkt en daar hun mening over gegeven. Ze wisten dat het een nieuw, uit Duitsland afkomstig gebruik was, maar dat heeft hun oordeel niet negatief beïnvloed, althans aanvankelijk niet. In de eerste berichten wordt alleen maar gunstig geoordeeld over dit nieuwe gebruik. Deze oordelen moeten gezien worden in het kader van de houding in die tijd tegenover feestvieren in het algemeen en tegenover huiselijke feesten in het bijzonder. O.G. Heldring, predikant te Hemmen, maakt daar in zijn Geldersche Volksalmanak enkele interessante opmerkingen over. Hij meent dat feestvieren de mens is ingeschapen: zelfs primitieve volkeren hebben feesten. Feesten weerspiegelen de aard van een volk. Zo zijn de huiselijke feesten het meest daar in zwang, waar 'de huwelijksvrouw het ongeschondenst bewaard bleef, en men de vrouwen de haar verschuldigde eer en achting gaarne deed toekomen'¹⁰. Huiselijke feesten kunnen omgekeerd ook bewust gebruikt worden om de gezinsbanden te versterken. In het begin van de negentiende eeuw worden aan gezin, huwelijk en huiselijkheid een hoge waarde toegekend. Hun voordelen en geneugten worden in de vele verhandelingen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen breed uitgemeten, terwijl de gevolgen van uithuisigheid steeds zwart worden afgeschilderd¹¹. Vermaak buitenshuis, openbare feesten zoals kermissen, maar ook aan huis gebonden feesten waar een grotere groep mensen bij betrokken is zoals bruiloften, begrafenismalen en kraamvisites worden veroordeeld. Niet alleen omdat de kosten ervan te hoog worden gevonden, maar ook met het oog op mogelijke wanordelikheden en ander ongerief voor het gezin, en in het algemeen omdat ze niet nuttig zijn voor het gezinsleven en de aandacht er van afleiden.

¹⁰ O.G. Heldring, *Een huisselijk feest*. In: Geldersche Volksalmanak 3 (1837) 12-24.

¹¹ vgl. Bernard Kruihof, *De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860*. In: Symposium 2 nr. 1 (1980) 22-37.

Die 't heil des huwelijks kent en wezen kiest voor schijn,
Dien zal elk huiselijk feest tot een gedenkdag zijn¹².

Woorden van gelijke strekking komen we in die tijd regelmatig tegen. Het niet vieren van huiselijke feesten wordt zelfs bepaald schadelijk geacht. Zo is Heldring ervan overtuigd dat er geluk heerst in het huisgezin 'waar de huisvader, afkeerig van uithuizigheid, elke gelegenheid aangrijpt, om, met vrouw en kinderen, een schuldeloos vermaak te genieten'¹³.

Deze uitspraken laten zien dat men in bepaalde kringen positief stond tegenover de viering van huiselijke feesten en er in principe geen bezwaren tegen kon hebben om Kerstmis uitgebreider dan voorheen te gaan vieren. De kerstmisviering zoals die zich in Duitsland had ontwikkeld vertoonde immers juist dat zo gewaardeerde huiselijke karakter. Heldrings beschrijving van een kerstmisviering uit 1836 in het Betuwse Hemmen¹⁴, het oudste Nederlandse kerstboomgegeven, draagt niet toevallig de titel 'Een huisselijk feest'¹⁵. Kern van dit feest vormt het geven van geschenken, in de eerste plaats aan de kinderen, maar ook van de overige huisgenoten aan elkaar. Zoals bij ieder echt huiselijk feest spelen kinderen er de hoofdrol, aldus Heldring. Hij noemt het dan ook een kinderfeest en vergelijkt het met onze Sint Nicolaasviering. Het is 'misschien zelfs edeler in zijn bedoeling' voegt hij er voorzichtig aan toe. Dit verschil tussen beide feesten, de godsdienstige betekenis van het kerstfeest, vormt echter wel het belangrijkste argument voor de viering ervan. Heldring vindt dan ook dat het als het 'goed gevierd wordt, niet slechts een huisselijk feest, maar een eigenlijk christen-feest verdient te worden'. In de viering van dit christelijke feest, waarin de kinderen centraal staan, ziet hij een mogelijkheid hen op speelse, maar effectieve wijze kennis te laten maken met de godsdienst, 'opdat zij, al is het in kinderlijke eenvoudigheid, reeds vroeg leeren denken aan de groote weldaden, die zij door de geboorte van den vorst des levens ontvingen'. De latere zondagsschoolbeweging zal gretig gebruik maken van deze mogelijkheid.

Gelijksoortige motieven hanteert een zekere E.G.L. in een artikel met de titel 'Kers-avond en St. Nikolaas-avond' in de *Honigbij* van 1842¹⁶. De

¹² C.P.E.R. van der Aa, *De Gevolgen van huisselijke achteloosheid, wanorde en verkwisting, in voorbeelden*. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1827. 66.

¹³ O.G. Heldring, *Het Sint-Maartens-feest*. In: Geldersche Volksalmanak 3 (1837) 25-35. Heldring situeert de viering van dit feest in een gezin uit 'den middelstand' dat trouw is gebleven aan 'de voorvaderlijke deugden'. Hij maakt verscheidene keren een zure opmerking over de hogere kringen met hun 'krachteloze magen' en hun voorkeur voor 'zoetigheden en lifflaffen'.

¹⁴ Heldring was sinds 1827 predikant te Hemmen.

¹⁵ Zie noot 10.

¹⁶ *De Honigbij of Bloemlezing op het gebied der kunst, wetenschap en smaak*. 1 (1842) 65-68.

auteur, kennelijk een Nederlander, heeft in zijn jeugd een aantal malen de Duitse kerstviering meegemaakt, die een onvergetelijke indruk op hem heeft gemaakt. Hij vindt het een goed idee om op de geboortedag van Christus aan familie, vrienden en kennissen en vooral aan de kinderen een geschenk te geven. Op kinderen maakt dit feest 'eene diepen indruk voor het gansche leven'. Hij hoopt dan ook dat het kerstfeest 'als eene schoone bloem van elders' hier wordt overgeplant. Maar daar blijft het niet bij. Hij heeft verder ernstige critiek op de Sint Nicolaasviering. Dit feest heeft in de eerste plaats geen diepere godsdienstige inhoud, het geeft wat vreugde, 'zoo als men ze iederen dag bereiden kan, waarop speelgoed- en banketwinkels openstaan; zonder hoogere aanleiding en beteekenis, onvruchtbaar voor hart en gemoed'. Zijn tweede bezwaar richt zich tegen de pedagogisch onverantwoorde wijze waarop het feest gevierd wordt. De kinderen worden bang gemaakt¹⁷. Deze ruwe bangmakerij die niet meer strookte met de pedagogische inzichten van die tijd, vormt een zwak punt in de Sint Nicolaasviering. 'Hoe 't zoo is, weet ik niet, maar dat Sint Nikolaasfeest vieren, heeft mij al lang gehinderd', begint in 1848 een kritisch artikel over het Sint Nicolaasfeest in de *Nederlandsche Volksbode*¹⁸. De auteur beschrijft hierin uitvoerig welke angsten hij als kind heeft moeten doorstaan tengevolge van 'dat gerammel met ketens en dat geklots op klompen en dat vervaarlijk gebrom en gebrul'. Verder vindt ook hij dat die hele Sint Nicolaasviering eigenlijk niets om het lijf heeft en alleen maar bijgeloof en dwaling in de hand werkt, want St. Nicolaas is dood en kan niet ieder jaar geschenken komen brengen. Het lijkt de schrijver daarom maar het beste om Sint Nicolaas af te schaffen en het te vervangen door het kerstfeest. Dat is ook voor de katholieken als christelijk feest acceptabel, terwijl het volgens hem ook de joden wel niets zal uitmaken. Interessant is de verbinding die hij legt met de moderne tijd, die wordt gekenmerkt door vernieuwingen, zoals spoorwegen, stoomboten en een nieuwe grondwet. Zeker in 1848, het jaar van de revolutie, acht hij het mogelijk om een verandering in de feestviering aan te brengen, waarvoor hij tenslotte zelfs de hulp inroept van de ouders, de koning en andere bestuurders. De Sint Nicolaasviering wordt dus als iets ouderwets voorgesteld, dat niet meer in deze tijd past. Uit welke hoek komt deze critiek? De schrijver van dit stuk is Ds. C. van Schaick¹⁹, redacteur van de in 1848 opgerichte *Nederlandsche*

¹⁷ Is het u, of iemand uwer makkers, nooit gebeurd, dat gij, wanneer uw geweten niet geheel vrij was, angstig de komst van den Heiligman te gemoet zaagt, en van schrik in een krompt, als de stem van den huisknecht, onder het rammelen van een keten, uit den zwaerten schoorsteen klonk, om u met het deel der stoute kinderen te bedreigen? En welke verheven gewaarwordingen wekt dan bij u de herinnering der St. Nikolaas-avonden uwer jeugd? (Idem, p. 67).

¹⁸ Het Sint Nikolaasfeest. In: *De Nederlandsche Volksbode* I (1848) 145-150.

¹⁹ Zie over hem: H. Doedens, *De Drentse jaren van de volksschrijver Cornelis van Schaick (1838-1852)*. In: *Driemaandelijke Bladen* 16 (1964) 97-107. De *Nederlandsche Volksbode* was de voortzetting van de *Volksbode*, waarvan C.P.E. Robidé van der Aa redacteur was geweest.

Volksbode; het orgaan van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Het jarenlange verzet van deze Maatschappij tegen bijgelovige praktijken is algemeen bekend, maar het had zich nog niet eerder tegen St. Nicolaas gekeerd. Mogelijk spelen bij deze kritische anti-Sint-Nicolaas geluiden vanouds aanwezige anti-katholieke sentimenten in deze tijd van opkomend katholicisme nog een rol²⁰.

Deze anti-Sint-Nicolaasstemming, pedagogische en godsdienstige overwegingen en een voorkeur voor huiselijke feesten scheppen een klimaat dat gunstig is voor de opkomst van de kerstviering. De vraag is hoe deze introductie nu in werkelijkheid heeft plaatsgevonden en welke groepen mensen hierbij een rol hebben gespeeld. Alles wijst erop dat we in deze vroege periode, 1830–1850, rekening moeten houden met sterke Duitse invloed via persoonlijke contacten en via de aanzienlijke groep Duitse immigranten in Nederland. Bij de eerste gegevens over de kerstviering is die Duitse invloed steeds duidelijk waarneembaar. Om te beginnen al bij degenen die erover schrijven. Heldring had een Duitse moeder en bracht zijn vacaties vaak bij familie in Duitsland door²¹ en E.G.L. heeft een deel van zijn jeugd in Duitsland doorgebracht. Vergeleken met de huidige kerstviering in Nederland valt bij de eerste berichten het uitgesproken Duitse karakter van de viering op. Zo is het kerstfeest in het Betuwse Hemmen dat Heldring in 1836 beschrijft, een volmaakte copie van de Duitse kerstviering. Het vindt op kerstavond plaats, de kerstboom is verlicht en met appels, noten, peren en andere versnaperingen versierd, terwijl er voor ieder van de huisgenoten een geschenk onder ligt. De boom met geschenken bevindt zich in een aparte kamer waar men pas naar binnen mag op het moment dat het feest begint. Het is duidelijk dat de kerstboom hier niet slechts als decoratief element ter verhoging van de sfeer fungeert zoals tegenwoordig meestal, maar het middelpunt vormt van een ritueel zoals dat in Duitsland nog gebruikelijk is. Uit de beschrijving blijkt niet in welk gezin deze eerste kerstboom heeft gestaan, wel is duidelijk dat we hier te doen hebben met een gezin uit de betere standen. Er is o.a. sprake van dienstboden en van een lange gang²².

²⁰ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In Vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853–1953*. Den Haag 1953. Pax. Hoofdstuk 3: Strijd (34–73).

²¹ Zie over hem: Adrianus van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*. Amsterdam 1942.

²² Het is verleidelijk om die eerste kerstboom te localiseren in het huis van de familie Van Lijnden waarmee Heldring zeer bevriend was. F.G. Baron van Lijnden (1761–1845) had een zoon en een dochter. Deze was getrouwd met Thierry Juste Baron de Constant Rebecque de Villars (geb. 1786), adjudant van de Prins van Oranje, officier in Pruisische en Oostenrijkse dienst, kamerheer van de Keizer van Oostenrijk. Ze hadden twee kinderen, geboren in 1827 en 1829. Deze Constant Rebecque kan de kerstboom heel goed gekend hebben en tijdens een verblijf in Hemmen voor zijn kinderen hebben opgesteld. Maar dit is een vermoeden, vooral gebaseerd op het feit dat er in Hemmen met zijn eenvoudige bevolking van ca. 150 zielen weinig andere keus is.

In hetzelfde sociale milieu treffen we omstreeks dezelfde tijd een gelijksoortige kerstviering aan bij de familie Verbeek op het landgoed De Koppel in Zeist. De Verbeeks waren Nederlanders, maar hadden veel Duitse contacten, met name met Lutheranen en met de Moravische broedergemeente te Zeist, die voor het grootste deel uit Duitsers bestond²³. De vader, Carl Heinrich Wilhelm Verbeek (1797–1864), burgemeester van Rijzenburg, was in Duitsland geboren. Thuis sprak men altijd Duits. Uit de overigens nogal summiere beschrijving van deze kerstviering omstreeks 1835 valt wel duidelijk op te maken dat we met een gewone Duitse viering te maken hebben. De kinderen gaan eerst naar de vroege kerkdienst bij de Hernhutters op kerstavond, waarna ze vol verwachting naar huis gaan waar ze nooit werden teleurgesteld: 'There was the Christmas tree glorious with lights and pendants with glittering decorations. Beneath the tables were spread the many presents'²⁴.

Hoewel het intensieve contact met Duitsers en Duitsland wel een voor de hand liggende verklaring oplevert voor de introductie van de kerstboom mogen we er toch niet zonder meer van uitgaan dat alle omstreeks 1840 in Nederland woonachtige Duitsers een kerstboom in huis hadden. Toen was de kerstboom ook in Duitsland nog verre van algemeen en waren er nog hele streken waar hij onbekend was.

Het tot nu toe vroegste Amsterdamse kerstboomgegeven wijst eveneens op recente Duitse invloed. Ca. 1842 wordt ten huize van de familie Nalop op Duitse wijze kerstmis gevierd²⁵. De Nalops zijn gedeeltelijk van Duitse afkomst en hebben veel contact met Duitsland²⁶. Omstreeks 1835 trouwt de dochter Anna Beata met de Duitser Bippard. Zij gaat in Duitsland wonen, maar komt regelmatig op bezoek in Amsterdam bij haar moeder en broer. Tijdens een van die bezoeken met haar dochtertje Elise wordt het kerstfeest gevierd. Herman Nalop maakt er in zijn schetsboek een tekening van: 'Het Eerste Christkindje' zet hij er onder. Op de tekening is een prachtig versierde kerstboom te zien met rondom geschenken op de tafel. Behalve de familieleden staan ook enkele dienstboden en kleine kinderen van anderen in de kamer. Het is dezelfde samenstelling als die in de beschrijving van Heldring. Wat opvalt is dat het hier kennelijk om de eerste kerstviering

²³ Er was geen Lutherse kerk in Zeist. De Verbeeks woonden daarom de diensten van de Hernhutters bij.

²⁴ William Elliot Griffis, *Verbeck of Japan. A citizen of no country. A life story of foundation work.* Inaugurated by Guido Fridolin Verbeck. Edinburgh and London 1901. 45–46. Zie voor een beschrijving van de periode die de familie in Zeist doorbracht: J. Meerdink, *Herinneringen aan 'De Koppel' te Zeist.* In: Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor Zeister geschiedenis 9 (1979) 43–46.

²⁵ I.H. van Eeghen, *Biedermeier familielevens in beeld.* In: Jaarboek Amstellodanum 61 (1969) 141–154.

²⁶ Ernst Justus Nalop, geb. 1780 in Bunge (Westfalen), trouwt in 1814 in Amsterdam met Margaretha Elisabeth Mann. Haar vader was eveneens een Duitser, getrouwd met een Amsterdamse. Idem, 141.

gaat, althans om het eerste kerstkindje. Daaruit kunnen we opmaken dat deze viering, met kerstboom en geschenken, in de familie Nalop geen gewoonte was, maar waarschijnlijk op wens van Anna Beata plaatsvond, die het kerstfeest in Amsterdam wilde vieren zoals ze dat al enkele jaren in Duitsland gewend was.

De kerstadvertenties van het Algemeen Handelsblad als bron

Helaas zijn gegevens zoals die van Heldring en Nalop uiterst schaars zodat het onmogelijk is om alleen met behulp hiervan de ontwikkeling van de kerstviering nauwkeurig te volgen. Een voor de geschiedenis van de feesten nog niet benutte bron zijn de advertenties in kranten. Het aantrekkelijke van deze bron is dat ze jaarlijks gelijksoortige, vergelijkbare gegevens bevat over een lange periode. Hierdoor kunnen ontwikkelingen op lange termijn worden waargenomen zowel wat het aantal als wat de inhoud van de advertenties betreft. Een probleem is uiteraard het bepalen van de relatie tussen de advertenties en de viering in werkelijkheid. Die hoeven namelijk niet steeds parallel te lopen. Advertenties spelen enerzijds in op de behoeften van het publiek, anderzijds proberen ze die behoeften op te wekken. Verder moeten we rekening houden met de lotgevallen van de krant zelf, de populariteit van de krant, de concurrentie van andere kranten en media die het advertentiegedeelte kunnen beïnvloeden²⁷. Ook het feit dat adverteren een betrekkelijk nieuw verschijnsel is in onze periode, met een eigen expansie, bepaalt mede het beeld. Ze bieden echter in combinatie met andersoortige gegevens de mogelijkheid om globale ontwikkelingen nader te preciseren en toevallige, geïsoleerde gegevens in een breder kader te plaatsen.

De kerstadvertenties nu geven informatie over de wijze waarop in de winkels zelf luister aan het kerstfeest wordt gegeven en indirect over de kerstviering in de huisgezinnen. Ik heb me bij deze bron in hoofdzaak beperkt tot het Algemeen Handelsblad omdat deze krant de meeste kerstadvertenties bevat. De krant, opgericht in 1828, bevat de eerste jaren alleen enkele Sint Nicolaasadvertenties en nieuwjaarsadvertenties van merendeels banketbakers en boekhandelaren. Kerstadvertenties verschijnen voor het eerst in 1842 in combinatie met nieuwjaarsadvertenties. Twee advertenties: de ene betreft huishoudelijke voorwerpen en galanterieën²⁸, de andere stichtelijke Nederlandse lectuur²⁹. Ook in 1843 wordt stichtelijke

²⁷ Een goed voorbeeld hiervan levert de *Amsterdamsche Courant*. Hierin verschijnen sinds 1814 regelmatig Sint Nicolaasadvertenties van banketbakers. Hun aantal neemt in de jaren '40 spoedig af. De adverteerders gaan tijdelijk over naar het modernere *Algemeen Handelsblad*.

²⁸ *Alg. Handelsblad* 23-12-1842. De advertentie is geplaatst door het Verkoophuis.

²⁹ *Alg. Handelsblad* 19-12-1843. Geplaatst door boekhandelaar G.W. Tielkemeyer.

VOOR KERSMIS- EN NIEUWJAARS-GESCHENKEN,
 zijn nieuwe Voorwerpen ontvangen.
 In het VERKOOPHUIS — *Vijgendam.*
 In het ENG. MAGAZIJN — *Nieuwendijk.*
 In het DÉPÔT — te *Utrecht.* (22943)

1. (Algemeen Handelsblad 23 december 1842)

Voorradiĝ eene groote partij *Stalen Pennen*, waaronder die van
 Gillot uitmunten, dezelve zullen tot prijzen verkocht worden als
 nog niet tot heden het geval geweest is. Pennen van f 6 tot 30 cts.
 het Gros, en van f 1.50 tot 25 cts. de Kaart, het Publiek wordt
 met de mindere soorten niet bedrogen, daar dezelve goed en niet
 geroest, gebroken of zonder spleten zijn. *Kantoor-, Boek- en*
Bijbelbinderij van F. A. L. JAPIN,
 (15512) Kerkstraat bij de Reguliersgracht, 410.

Bij het naderende **KERS-FEEST** neemt de Onder-
 geteekende de vrijheid het Geëerde Publiek bekend te maken (voor-
 namelijk aan degenen die dit Feest vieren), dat hij zijne BOVEN-
 ZAAL in gereedheid heeft gebragt, voorzien van een uitmuntend
 Assortiment ARTIKELLEN, geschikt voor genoemd Feest. —
Zondag, Maandag en Dingsdag Avond van 6 tot 8 Ure zal er
 een luisterrijk Geillumineerde **KERSBOOM** te zien zijn. (15539)
 Entree Vrij. C. NÖLKEN, Confiseur *au Pavillon Italien.*

N. SCHOYER,
Hof-Schoenmaker van H. M. de Koningin der
Nederlanden. Kalverstraat, N°. 167.
 Heeft de eer te berigten, dat hij de nieuwste WIN-
 TERSCHOENEN uit Parijs bekomen heeft, en zün

2. (Algemeen Handelsblad 23 december 1844)

Chocolaad Fabriek. De Ondergeteekende be-
 rigt het geëerde Publiek, dat bij hem te bekomen zijn beste
 Kwaliteit **CHOCOLADE**, tegen de navolgende Prijzen, de
 5 Ons van 40, 50, 60, 70, 80 en 100 Cents, met Vanielje van
 f1.20, f1.40, f2, f2.50.

POEDER CHOCOLADE van f1.20, f1.50,
 f2 de 5 Ons of in Flesschen van 5 en 2½ Ons, met inlichting
 van deszelfs gebruik. **H. P. HUNCK,**
 (15221) Vijgendam N°. 34, te Amsterdam.

Paus voor Warme Wijn

ván P. VAN KEMPEN, *Droogist* te 's HAGE.

Deze alleziens zachte en aangename Drank in *Warmen Wijn* over-
 reelt *Bisschop* en *Kardinaal*. — Te bekomen bij de Dep^othouders:

Amsterdam . . . bij A. A. Scheerenberg, Apoth.
 Arnhem . . . » G. J. Duytshof, Apoth.
 Delft . . . » H. W. de Krnyff, Apoth.
 Dordrecht . . . » H. Wensch, in den Zeeuwschen Winkel.
 Gorinchem . . . » P. J. B. Schultze, Apoth.
 Groningen . . . » A. A. Smit.
 's Hage . . . » F. C. van Kempen en J. F. van Son.
 Leeuwarden . . . » J. A. Cornpaan, Slijter.
 Leyden . . . » H. van Zeil, Banketb.
 Middelburg . . . » W. P. van de Kamer, Apoth.
 Nijmegen . . . » Wed. Everts en Jonker, Apoth.
 Rotterdam . . . » J. Voorhoeve, Apoth.
 Schiedam . . . » Tiledt Kok, Apoth.
 Utrecht . . . » N. J. M^oassen, Banketb.
 Vlaardingen . . . » W. Plaisir.
 Zwolle . . . » F. Landskroon, Slijter. (15526)

MAGAZIN von Galanterie- und Bijouterie-Waaren,

Kalverstraat N°. 94, zwischen de Heilige Weg und Osjessuis.

Unterscriebener theilt hiemit dem Publicum mit, dass er jetzt
 sehr gut assortirt ist mit seinen **SPIELSACHEN** für **KINDER**
 und anderen **GESCHENKEN**, geeignet zu dem bevorstehenden
Weihnachtsfeste. **JANSSSEN — MONCHEN.** (15536)

3. (Algemeen Handelsblad 23 december 1844)

Het KERSFEEST in het PAVILLON ITALIEN.

C. NOLKEN, Conficeur, heeft de eer zijne geëerde Begun-
 stigers, het geachte Publiek en alle die bovengenoemd Feest met
 hunne Kinderen viere te berigten, dat hij ruim voorzien is met alles
 wat uit zijne Affaire tot bovengenoemd Feest gebruikt wordt, alsmede
 dat men zich op 23, 24 en 25 Dec. des Avonds van **PUNSCH**
à LA ROMAINE, **IJS** enz. kan laten bedienen. Entree Vrij. De
 luisterrijke Illuminatie van een magnifique **KRISTBOOM**, zoo als
 in verscheidene vreemde Landen gebruikelijk, zal op 23, 24 en 25
 dezer des Avonds van 8 tot 10 ure plaats vinden. (17071)

4. (Algemeen Handelsblad 23 december 1845)

Nederlandse lectuur als kerst- en nieuwjaarsgeschenk aangeboden³⁰. We mogen aannemen dat deze lectuur niet voor de pas aangekomen Duitse immigranten bestemd was, maar voor mensen die goed Nederlands konden lezen, zoals de Verbeeks en de Nalops, mensen die al lang in Nederland woonden en contacten onderhielden met het Duitse moederland. Maar misschien moeten we zelfs rekening houden met een iets uitgebreider publiek dat elkaar met Kerstmis geschenken gaf zonder het Duitse ritueel met de kerstboom. In Duitsland was dat in ieder geval omstreeks deze tijd niet ongebruikelijk³¹. Het eerste Nederlandse geven hierover komen we pas in 1850 tegen³².

In 1844 verschijnt op 20 december de volgende advertentie van een banketbakker in het Algemeen Handelsblad:

Bij het naderende Kers-Feest neemt de Ondergeteekende de vrijheid het Geëerde Publiek bekend te maken (voornamelijk aan degenen die dit Feest vieren) dat hij zijne Bovenzaal in gereedheid heeft gebragt, voorzien van een uitmuntend Assortiment Artikelen, geschikt voor genoemd Feest. – Entree vrij. C. Nölken, au Pavillon Italien.

Enkele dagen later, op 23 december, staat dezelfde advertentie in de krant, maar met een kleine toevoeging:

Zondag, Maandag en Dingsdag Avond van 6 tot 8 Ure zal er een luisterrijk Geillumineerde Kersboom te zien zijn.

Met deze advertenties begeven de banketbakkers zich voor het eerst op de kerstmismarkt. Ze sluiten aan bij de kerstadvertenties van 1842 en 1843. Het echte nieuwe is de verlichte kerstboom die hier voor het eerst als attractie voor het publiek wordt gehanteerd. Er zijn enkele factoren die de introductie van de kerstboom door juist Nölken begrijpelijk maken. In de eerste plaats diens nationaliteit. Nölken was Duitser en had zich op 1 mei

³⁰ Alg. Handelsblad 23-12-1843. Geplaatst door J. van der Hey & Zn.

³¹ H. Kügler, *Zur Geschichte der Weihnachtsfeier in Berlin*. In: *Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 8 (1930) 129–177. Op 169 en 172 geeft hij daar enkele voorbeelden van. Een vroeg gegeven treffen we verder aan in het Dagboek Louise van der Goes 1824–1828. Louise, in 1824 twaalf jaar oud, beschrijft hoe zij en haar zusje tijdens hun verblijf in Münster in 1824, 1825 en 1826 van hun vader een kerstgeschenk krijgen, omdat dat daar de gewoonte is. Het is opvallend dat zij in geen van de drie jaren melding maakt van de kerstboom. Het betreft hier uiteraard een bijzonder geval. (hs. XV c 39–45, UB Amsterdam).

³² R. Het Kersfeest. In: *De Honingbij* 9 (1850) 183–185. In dit verhaal komt een Nederlandse zeeman thuis van een lange reis. Het is tweede kerstdag: 'En nu, kinderen! Komt hier. Haalt mij een boek; wij willen een kerslied zingen, eer ik uwe kersgeschenken aanbied'. Hebben we hier nu met een echte Nederlandse zeeman te maken of is het pure fictie of, zoals vaak in deze tijd, een bewerking van een buitenlands verhaal? In het verhaal worden de namen van drie Nederlandse schepen genoemd: de Admiraal de Ruyter, de Wilhelmina en de Klasina Gertruda. Van de Admiraal de Ruyter wordt gezegd dat het een schip is dat 'door bouw, gedaante en kracht zich waardig toont den naam van den grooten Michiel te dragen'. Als de zeeman echt mocht zijn, moeten we er toch nog mee rekening houden dat de schrijver ter verfraaiing van het slot een stukje kerstfeestviering er aan toegevoegd heeft. We hebben hier namelijk met een geliefd literair motief te doen: de onverwachte terugkeer met Kerstmis van de al dan niet doodgewaande mens naar het eigen, ouderlijk huis. Vgl. p. 176–177 in dit artikel.

1844 in Amsterdam als banketbakker gevestigd³³. In de tweede plaats zijn beroep. Het was onder banketbakkers in Duitsland de gewoonte om met kerstmis hun winkels te versieren en van een of andere bijzondere attractie te voorzien om hiermee klanten aan te trekken. Binnen konden dezen dan kerstartikelen kopen en ijs, gebak en punch gebruiken. Voor Berlijn wordt bijvoorbeeld het volgende meegedeeld voor het jaar 1800:

Die am Christmarkt, oder in der Nähe wohnenden Konditors und Restaurateurs lassen gleichfalls nichts unversucht, von der Gelegenheit zu profitieren, und die wohlhabenden Klassen in ihre Häuser zu ziehen, welches ihnen dann bei der gewöhnlich kalten Witterung eben nicht schwer wird. Man drängt sich in nicht grossen Zimmern, trinkt Punsch, isst Eis, Backwerk und kauft, gibt und nimmt Baisé's. – Einige dieser Herren lassen sich dabei recht angelegen sein, ihre Gäste zu unterhalten. So machte ein gewisser Herr S. – in der Königstrasse dieses Jahr in den Zeitungen bekannt, dass bei ihm wieder die Elysäischen Felder transparent zu sehen wären. Dies Elysium selbst war auf einer Art von Tisch in der Ecke eines Zimmers angebracht³⁴.

Ook in Nederland kenden de banketbakkers dit gebruik, maar dan met Sint Nicolaas. Al in 1814 treffen we in de Amsterdamsche Courant advertenties aan van banketbakkers, waarin het publiek wordt uitgenodigd om naar hun ter gelegenheid van Sint Nicolaas welingerichte 'zaal' te komen om daar gebruik te maken van ijs, punch à la romaine e.d. Om de toeloop enigszins in de hand te houden wordt vaak entreegeld geheven, dat in vertering besteed kan worden. Sommige banketbakkers zorgen voor een bijzondere attractie. Zo verlicht Briquet in 1816 zijn zaal op 'amusante' wijze, bij D. Smit is in 1820 een 'rotsachtig gezicht' te zien en J.B. Bourette heeft in 1825 een complete Vesuvius neergezet. Lang niet alle banketbakkers adverteren hiervoor met Sint Nicolaas. Maar Nölken heeft zich al enkele maanden na zijn vestiging geschaard bij het selecte gezelschap van adverteerders. Hij zal 'alles gereedhouden volgens het gebruik ter dezer stede; als IJs, Punsch à la Romaine, Bisschop, Punsch en Taartjes, enz.'³⁵. Het feit dat Nölken zich zo snel van dit gebruik meester heeft gemaakt, hangt mogelijk verder samen met zijn recente vestiging. Hij moest een eigen klantenkring opbouwen. Hij is ook de enige die aan zijn advertentie toevoegt dat hij zich voor het aanstaande seizoen als banketbakker aanbeveelt³⁶.

De stap naar de kerstadvertentie moet voor Nölken dus niet zo groot geweest zijn. Hij zag de bekende banketbakkersgewoonte in Amsterdam

³³ Nölken was in 1810 in Loninggen geboren. Zijn zaak had hij op Dam 1. (Gem. Archief Amsterdam, Volkstelling 1851).

³⁴ H. Kügler, o.c., 151. Hij vermeldt ook voor 1822 een dergelijk gegeven voor Berlijn.

³⁵ Alg. Handelsblad 3-12-1844.

³⁶ Alg. Handelsblad 5-12-1844.

toegepast met Sint Nicolaas, hij had nog kersverse herinneringen aan de toenemende kerstviering in Duitsland, hij had als pas gevestigde winkelier ongetwijfeld extra behoefte aan inkomsten en tenslotte waren er in Amsterdam al mensen die elkaar met Kerstmis geschenken gaven. Hij richt zich in zijn eerste advertentie 'voornamelijk' tot deze beperkte groep. Hieronder zullen zich ook Duitsers bevonden hebben. Er verschijnen in deze jaren al regelmatig Duitse advertenties in het Algemeen Handelsblad. De eerste Duitse advertentie voor het 'Weihnachtsfest' verschijnt op 23 december 1844, mogelijk naar het voorbeeld van de eerste advertentie van Nölken³⁷.

Terwijl Nölken zich in zijn eerste advertentie zonder veel ophef, zoals gebruikelijk in die tijd, tot deze beperkte groep Duitse en Nederlandse kerstvierders richt, brengt hij in zijn tweede advertentie van 23 december een nieuw, spectaculair en wervend element in: de luisterrijk geillumineerde kerstboom. Was die ook primair bedoeld voor deze groep? Ik denk van niet. Dat blijkt duidelijk uit de advertentie die hij het jaar daarop plaatst en die enkele belangrijke wijzigingen vertoont ten opzichte van die uit 1844. Bij de 'luisterrijke illuminatie van een magnifique kristboom' merkt hij op dat die in 'verscheidene vreemde landen gebruikelijk' is. Deze toelichting kan toch alleen bestemd geweest zijn voor Nederlanders die niet op de hoogte waren van dit gebruik. Maar van deze categorie kon natuurlijk niet direct verwacht worden dat ze zijn 'Artikelen, geschikt voor voornoemd Feest' zouden kopen. Ik denk dat daarom voor hen een tweede, nieuw element is ingebracht: 'men [kan] zich op 23, 24 en 25 december des avonds van punch à la romaine, ijs enz. . . . laten bedienen'. Dat gebeurde in Duitsland ook met Kerstmis en was in Amsterdam met Sint Nicolaas gebruikelijk. Waarom zou dat in Amsterdam niet nog eens met Kerstmis kunnen? Ook het feit dat Nölkens kerstboom dit jaar op eerste kerstdag nog te bewonderen is, wijst op een accentverschuiving van alleen de kerstgeschenken die immers doorgaans op 24 december worden gegeven, naar het kopen en consumeren van lekkernijen, al dan niet in de winkel zelf, door een breder publiek³⁸. Hoewel het niet uitgesloten is dat Nölken zijn eerste boom mede met het oog op zijn kerstfeestvierende klanten heeft

³⁷ Magazin von Galanterie- und Bijouterie-Waaren, Kalverstraat no 94, zwischen de Heilige Weg und Osjessluis. Unterschriebener theilt hiemit dem Publicum mit, dass er jetzt sehr assortirt ist mit seinen Spielsachen für Kinder und anderen Geschenken, geeignet zu dem bevorstehenden Weihnachtsfeste. Jansen-Monchen. (Alg. Handelsblad 23-12-1844).

³⁸ Een interessante wijziging is verder de toevoeging van het element kind: 'C. Nölken, conficeur, heeft de eer zijne geëerde begunstigers, het geachte publiek en alle die bovengenoemd feest met hunne kinderen vieren te berigten . . .' Deze accentuering van het aspect kind treffen we in die tijd ook aan bij de Sint Nicolaasadvertenties. Het kind zal straks in de advertentiecampaigned van het Verkoophuis een centrale rol spelen.

neergezet³⁹, zijn er toch tal van aanwijzingen dat (vervolgens) de kerstboom primair als trekpleister voor een publiek wordt gehanteerd dat met dit kerstgebruik niet op de hoogte is. Een belangrijke vraag is in dit verband of de winkelkerstboom in Duitsland omstreeks die tijd bekend was. Mij zijn geen gegevens hierover bekend⁴⁰. Het feit dat Nölken niet direct in zijn eerste advertentie de kerstboom vermeldt, zou ook kunnen duiden op onbekendheid met dit gebruik. Op zich zou dat ook niet zo verwonderlijk zijn, want voor Duitsers hoorde de kerstboom in een andere, meer gewijde sfeer thuis en bovendien had hij voor hen niet dat spectaculaire karakter van de Elyseïsche velden. Voor Nederlanders had hij dat exotische karakter nu juist wel en dat maakte hem bijzonder geschikt voor de functie van trekpleister.

Er is nog een merkwaardig verschijnsel waaruit een verschil in waardering van de kerstboom door Duitsers en Nederlanders afgeleid kan worden. In de vele Duitse advertenties die in de hier behandelde periode verschijnen, wordt, op een enkele uitzondering na⁴¹, niet vermeld dat in de winkel een kerstboom te bezichtigen is. Interessant wordt het wanneer een winkelier die in zijn Duitse advertenties geen winkelkerstboom vermeldt, dat in zijn Nederlandse advertenties wel doet, vooral wanneer dat in hetzelfde jaar gebeurt⁴². Van een toeval kan dan geen sprake meer zijn. De vraag die overblijft en vooralsnog moeilijk te beantwoorden lijkt is of de Duitsers in Nederland die winkelkerstboom niet waardeerden, omdat ze het wat ongepast vonden om de boom uit z'n huiselijke sfeer en vóór de kerstavond open en bloot in een winkel tentoon te stellen, dan wel, of ze hem zo gewoon vonden, ook in de winkels, dat het voor een winkelier zinloos was om in een Duitse advertentie daar nog eens speciaal de aandacht op te vestigen. Voor de verspreiding van de kerstboom en vooral voor het tempo van die

³⁹ In dat geval zou de kerstboom zijn geplaatst om de vertrouwde Duitse kerstsfeer op te roepen. Ook al is die intentie niet aanwezig geweest, in feite heeft de kerstboom deze functie voor de Duitse immigranten wel vervuld. Dat maakt de latere opmerking dat de winkeliers een kerstboom plaatsten voor hun Duitse klanten begrijpelijk (vgl. p. 157).

⁴⁰ In de Berlijnse gegevens worden ze niet genoemd. Ook I. Weber-Kellermann maakt er in haar boek geen melding van (*Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*. Luzern/Frankfurt 1978).

⁴¹ In de betreffende advertentie staat echter niet het exotische karakter van de kerstboom centraal: de verlichting en de versiering worden niet genoemd. De boom fungeert hier alleen als middel om de artikelen op een aardige manier te etaleren: Weihnachtsgeschenke. Niendieck & Ede, Molsteeg G 136 in Amsterdam haben das Vergnügen hiermit dass geehrte Publicum bekannt zu machen, dass sie viele Sachen empfangen, und diese vom heute in einem Weihnachtsbaum etalirt haben. (Alg. Handelsblad 22-12-1872)

⁴² Johann Heinrich August Hülster., geb. 9-9-1828 te Lingen, eigenaar van de Blauwe Porcelainwinkel op de Nieuwendijk 233. Hij adverteert in de periode 1852-1868. De eerste Duitse advertentie plaatst hij in 1858. In 1861 en 1866 plaatst hij zowel Duitse als Nederlandse advertenties in het Alg. Handelsblad, in 1865 een Duitse in de Amsterdamsche Courant en een Nederlandse in het Algemeen Handelsblad.

verspreiding is het in ieder geval van groot belang geweest dat hij als blikvanger in de advertenties ging fungeren.

In 1846 plaatst Nölken zijn laatste kerstadvertentie⁴³. De toelichting bij de kerstboom is weer weggelaten, maar er wordt nu nader aangegeven waarvoor de banketbakkersartikelen gebruikt kunnen worden: voor de 'opsiering van een kersboom'. Een deel van de klanten had dus een kerstboom in huis. De artikelen konden dienen als geschenk, maar kleinere geschenken werden ook wel ter versiering in de boom gehangen die na afloop van het kerstfeest geplunderd mocht worden. Merkwaardig laat verschijnt dit jaar zijn advertentie, op 26 december. Dat zou er op kunnen wijzen dat het gebruik van de 'ververschingen' belangrijker was dan de verkoop van de geschenken. Maar zeker is dat niet. Ook kan de late plaatsing samenhangen met het ten tonele verschijnen van een tweede adverteerder op 23 december 1846: de speelgoedwinkelier D.W.J. Esser, eigenaar van het Nieuw Magazijn van Kinderspeelgoed, Kalverstraat 151⁴⁴. Nölken zou dan niet van plan geweest zijn een advertentie te plaatsen, maar toch niet hebben willen achterblijven, toen Esser zijn nieuwtje had overgenomen⁴⁵. Hoe dit ook zij, Nölkens advertenties demonstreren duidelijk de integratie van de kerstboom, stap voor stap, in het Nederlandse banketbakkersbedrijf. Met de advertentie van Esser wordt de kerstboom vervolgens uit de banketbakkerssfeer gehaald hetgeen een verdere verspreiding mogelijk maakt:

Kerstfeest

D.W.J. Esser, van verschillende kanten aangezocht zijnde tot het daarstellen van eenen verlichten Weihnachts- of kersboom, gelijk dit buiten 's lands, en wel bijzonder in Deutschland gebruikelijk is, en door familien met derzelve kinderen algemeen gevierd

⁴³ Het kersfeest in het pavillon italien.

Op den Dam achter het commandantshuis no 1633.

C. Nölken, banketbakker en confiturier, heeft de eer zijne geëerde begunstigers, vrienden, het geachte publiek en allen die bovengenoemd feest met hunne kinderen vieren, te berigten, dat hij ruimschoots voorzien is met alles wat tot de opsiering van een kersboom behoort, en wel tot de civielste prijzen. De luisterrijke illuminatie eener magnifique kersboom, zal even als andere jaren, op den 25, 26 en 27sten dezer, des avonds van 8 tot 10 ure, bij hem aan den winkel plaats vinden. Vriendelijk noodigt hij allen uit, hem even als andere jaren met een talrijk bezoek te willen vereeren. - Entree vrij. - Verscheidene ververschingen ijs, punsch à la romaine, etc, etc zullen in gereedheid zijn, en de bediening zal niet te wenschen overlaten. Tevens heeft hij de eer te berigten, dat dat men zich van af heden wederom alle avonden bij hem aan den winkel van ijs kan laten bedienen, en dat bij bestelling zulks op alle uren van den dag aan huis bezorgd wordt; als mede recomandeert hij zich in alle opzicht als banketbakker en confiturier.

Het is mogelijk dat het A.H. van 26 december al op 25 december verscheen.

⁴⁴ Daniel Wilhelmus Jacobus Esser, geb. 1806 te Den Haag, NH, sinds 1817 te Amsterdam (Volkstelling 1851, Gem. Archief Amsterdam).

⁴⁵ De advertentie van Nölken bevat t.o.v. die van 1845 enkele nieuwe elementen die ook in de advertentie van Esser voorkomen: de billijke prijs van de artikelen en, na de aankondiging van wat er in de winkel te zien is, de expliciete uitnodiging om naar de winkel toe te komen.

wordt, heeft de eer hiermede te berigten, dat hij teneinde aan dat verlangen te voldoen, een appartement in gereedheid gebragt heeft, alwaar een dusdanige *verlichte boom* ten toon gesteld wordt, omgeven van vele en daaronder dezer dagen expresselijk daarvoor ontvangen nieuwe Fransche en Duitsche artikelen, exquisite kinderspelen, voorwerpen van smaak, keurig gekleede kinderpoppen, enz. enz. Alles tot zijn vak behoorende, al hetwelk zoodanig zal zijn gearrangeerd, dat het doen eener keuze tot kers-cadeaux aan de jeugd, op de gemakkelijkste wijze, tot billijke prijzen zal kunnen geschieden, weshalve hij al verder de eer heeft, zijne geeerde begunstigers met derzelve kinderen tot de bezigtiging daarvan uit te noodigen, waartoe op de avonden van 23 en 24 dezer van 7 tot 9 ure gelegenheid zal worden gegeven, tegen eene entrée van 50 cents, ter handhaving eener gewenschte orde, welke ten volle in betaling in gemeld zijn magazijn, zal aangenomen worden, van welk entr egeld echter de kinderen, mits onder geleide van Familie, vrijgesteld zijn.

In deze advertentie ligt het accent heel sterk op het kind: Kerstmis wordt door de gezinnen met hun kinderen gevierd, er kunnen kerstcadeaux voor de kinderen gekocht worden en de begunstigers worden met hun kinderen uitgenodigd naar de winkel te komen. Die accentuering is ook wel begrijpelijk omdat het in deze advertentie om kinderspeelgoed gaat. Aan de andere kant is het interessant dat juist een kinderspeelgoedwinkel de kerstboom overneemt. Dat wijst op de belangrijke plaats van het kind in dit feest, hetgeen straks nog meer zal blijken bij de in 1847 losbarstende advertentiecampagne ten behoeve van het kerstfeest.

Bij Esser kan een bijkomende reden geweest zijn dat deze zojuist een nieuwe zaak had geopend, zoals dat ook bij Nölken in 1844 het geval was. Hij moest het opnemen tegen het op een steenworp afstand gelegen Magazijn van Speelgoederen van D. Lemaire op de Heilige Weg 17. Een extra gelegenheid voor de verkoop van zijn artikelen moet wel zeer welkom geweest zijn⁴⁶. Esser, geen Duitser, vermeldt trouwens zelf een reden in zijn advertentie: hij is '... van verschillende kanten aangezocht...' Een verzinsel hoeft dat niet te zijn want de boom van Nölken zal naar alle waarschijnlijkheid wel een diepe indruk op het publiek gemaakt hebben. We hebben daar weliswaar geen exakte gegevens over, maar uit tal van andere berichten weten we hoe kerstbomen, vooral door hun verlichting een onvergetelijke, sprookjesachtige indruk op de mensen maakten. Er zijn meer advertenties waarin de winkelier zegt dat hij op verzoek van zijn klanten een kerstboom neerzet. Aangezien het steeds Nederlandse winkeliers betreft, schijnt er iets van verontschuldiging voor het hanteren van een

⁴⁶ Esser adverteerde ook al met St. Nicolaas evenals zijn concurrenten Mook en Lemaire.

voor hen vreemd en nieuw gebruik in mee te spelen⁴⁷. De advertenties van Nölken en Esser in 1846 koppelen voor het eerst de kerstboom aan de geschenken. Bij Nölken wordt gesuggereerd de artikelen als geschenk in de kerstboom te hangen, bij Esser liggen de speelgoederen om de kerstboom heen. Ik denk dat deze koppeling van geschenk en boom alsmede het feit dat de kerstboom uit de sfeer van de banketbakkersversiering is gekomen, de aandacht heeft getrokken van een bedrijf dat als geen ander in die tijd gebruik maakte van het medium van de advertentie: Het Verkoophuis op de Vijgdam 31.

Op 18 december 1847 verschijnt in het Algemeen Handelsblad de volgende merkwaardige advertentie:

(18839 18/12 47) Toen in het jaar 1795, de Nationale Conventie in Amsterdam bezig was alle soorten van verbeteringen in den maatschappelijken toestand in te voeren, was er een Lid, — de Burger **LOB**, *Koekenbakker* uit de Kalverstraat, die voorstelde, dat in het vervolg Tweemaal 's Jaars **SINT-NICOLAAS** zijn mogt.

Het is jammer; dat de Nationale Conventie dat niet klaar gekregen heeft; onze Burgemeesters, al zijn ze goed genoeg met hem bekend, om hem familiaar te verzoeken op den dag te komen waarop het hun het beste schikt, zullen het evenmin klaar krijgen.

Ik stel daarom voor, dat wij, even als in zoo vele naturige Landen, **KERSTIJD** vieren alsof het **ST. NICOLAAS** ware, dat goede Vrienden en Kennissen zich **KLEINE GESCHENKEN** geven, dat de Ouders zich nog eens het heerlijke genot verschaffen hunne Kinderen zoo vrolijk en zoo gelukkig te zien, dat Jan en alle Man zich verheugen, dan zal ook van **ALPHEN'S MOOIJE LIEDJE VAN DEN KINDERVRIEND** regt bevattelijk voor die jeugdige begrippen worden en eenen vromen indruk op die onschuldige gemoederen maken. — Om dit te verwezenlijken is niets anders noodig als, dat alle goede Huisvaders en Moeders, alle goede Vrienden en Kennissen het met mij eens zijn, en dat alle Koek- en Banketbakkers en alle Winkels die wat moois verkoopen, zich tooijen en met zwier voor den dag komen, zoo als ze **ST. NICOLAAS** doen.

OOK EEN KINDERVRIEND.

5. (Algemeen Handelsblad 18 december 1847)

Een oproep tot het vieren van kerstfeest met geschenken met als centraal thema het kind. Verwezen wordt naar Van Alphens gedicht 'Jezus', in het bijzonder naar de laatste twee regels:

⁴⁷ Banketbakker H. Eerdmans (Kalverstraat 187) plaatst in 1847 'op aanzoek zijner geëerde begunstigers' zijn eerste kerstboom (A.H. 25-12-1847). Banketbakker Y. Goeman (Nieuwendijk 20): 'op veelvuldig aanzoek' (A.H. 22-12-1849). Banketbakker G.J. Evers (Zeevischmarkt, Rotterdam): 'Van velen aangezocht zijnde, tot het daarstellen van een kerstboom, zooals zulks vroeger een paar keeren door mij werd gedaan...' (NRC 24-12-1856). Evers had namelijk in 1854 en 1855 geen boom in de winkel.

Het omgekeerde komt ook voor. Wanneer de Duitse banketbakker Hunck in 1869 een tombola organiseert, iets wat in Duitsland niet zo bekend geweest schijnt te zijn, doet hij dat op 'verzoek van verscheidene geachte begunstigers' (A.H. 20-12-1869).

Zegen onze jeugd en geeft,
dat wij dikwijls van u spreken⁴⁸.

Wie deze kindervriend is, valt niet precies na te gaan. Wel zijn er enkele aanwijzingen. De advertentie is gericht tot de winkeliers. De enige winkelier die onmiddellijk met advertenties in de krant hierop reageert is het Verkoophuis⁴⁹. Op 20 december plaatst het in het Algemeen Handelsblad de volgende advertentie:

Het Verkoophuis zal gaarne den Raad van OOK EEN KINDERVRIEND volgen en zich tooijen en mooi maken, om den kerstijd behoorlijk en naar zijnen wensch te vieren. Het zal heden nog eenen kersboom planten, die rijk met vruchten voor groot en klein beladen zijn zal, en verzoekt zijn geëerde begunstigers, dien met hunne kleinen te komen zien.

De advertentie van het Verkoophuis verschijnt ook in de Amsterdamsche Courant waarin tot nu toe geen kerstadvertenties waren verschenen. Hij vormt de eerste van een reeks op elkaar aansluitende advertenties in beide dagbladen, een vroeg voorbeeld van een advertentiecampaïne. Het Verkoophuis is de enige die inspeelt op de oproep van de Kindervriend. Alleen dit al doet vermoeden dat achter de kindervriend de directie van het Verkoophuis schuilgaat. Maar er is meer. Het ludieke karakter van de advertentie past geheel bij de adverteerstijl van het Verkoophuis waarin het in deze tijd uniek is. Zo plaatst het op 7 december 1846 in het A.H. een advertentie met o.a. de volgende mededeling: 'Sint Nicolaas blijft nog eenige dagen in het Verkoophuis ten grieve van degenen, die verzuimden hem ernstig genoeg te behandelen en zich vergeetachtigheid te wijten hebben . . .' Het jaar daarop blijft Sint Nicolaas 'door het slechte weer' nog een paar dagen, na 6 december, in het Verkoophuis. Uit deze advertenties blijkt bovendien dat het Verkoophuis onmiskenbaar behoefte had 'tweemaal's jaars Sint Nicolaas' te vieren. Mogelijk bracht de aard van de winkel dit met zich mee. Het Verkoophuis was een chique winkel waar men allerlei modieuze artikelen, speelgoed en galanterieën kon kopen⁵⁰. De verkoop van dergelijke luxe-artikelen en snuisterijen is sterk afhankelijk van de Sint Nicolaastijd. Het is maar al te begrijpelijk dat het Verkoophuis er alle belang bij had om na de Sint Nicolaastijd nog een gelegenheid te hebben

⁴⁸ *Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen*. Volledig verzameld met een levensbericht van den dichter verrijkt door Mr. J.I.D. Nepveu. Utrecht 1871. J.G. Terveen en Zn., 270.

⁴⁹ Eigenaar was H.W.B. Kerckhoff, † 14-12-1857; chef van het Verkoophuis was in 1851 Friederich von Windheim, geb. 26-7-1822 te Minden. Hij komt in 1843 in Amsterdam aan. Na de dood van Kerckhoff wordt hij eigenaar van het Verkoophuis. In 1862 heeft hij een Duitse huishoudster en vier Duitse winkelbedienden (Volkstellingen, Gem. Archief Amsterdam).

⁵⁰ Er werden in het begin van de jaren '40 ook tentoonstellingen van kunstvoorwerpen gehouden.

om de onverkochte Sint Nicolaascadeaux alsnog af te zetten⁵¹. Men zal daar zeker op de hoogte zijn geweest van de kerstboom van Nölken in de jaren 1844–1846. Nölken had immers vlak tegenover het Verkoophuis zijn winkel. Dat het niet direct op de kerstboom van Nölken gereageerd heeft, kan samenhangen met het feit dat de kerstboom als onderdeel van het bekende banketbakkersritueel fungeerde. Dat veranderde toen Esser de kerstboom in zijn winkel plaatste. Toen werd duidelijk dat de boom aan iedere winkelier als lokmiddel ter beschikking stond. Bovendien was Esser meer dan Nölken een potentiële concurrent van het Verkoophuis want de kinderspeelgoederen vormden een belangrijk onderdeel van het assortiment. Voorheen had het Verkoophuis ook al enige belangstelling getoond voor het kerstfeest getuige de advertentie van 23-12-1842. Daarna had het geen kerstadvertenties meer geplaatst. Ik denk dat de advertentie van Esser de leiding van het Verkoophuis op het idee heeft gebracht een stunt uit te halen met de kerstboom als trekpleister. Het is ongetwijfeld een vondst om de advertentie te openen met het onhandige en lachwekkende voorstel van koekebakker Lob om tweemaal St. Nicolaas te vieren. Het voorstel om in plaats hiervan St. Nicolaas en Kerstmis te vieren klinkt een stuk redelijker. Anders dan de advertenties van Nölken en Esser die zich ook en vooral richten tot mensen die elkaar al kerstgeschenken geven, is deze advertentie-campagne heel bewust gericht op een Sint Nicolaasvierend en dus Nederlands publiek. Doel is het invoeren van een nieuw gebruik onder een groot en dus commercieel interessant publiek. Deze nieuwe vorm van reclamemaken in de krant heeft, zoals zal blijken, een snelle geografische verspreiding van het gebruik tot gevolg.

Hoe het publiek op deze pogingen tot introductie van de kerstviering heeft gereageerd is niet precies na te gaan. Wel zien we sinds deze oproep het aantal kerstadvertenties toenemen. Op 21 en 22 december verschijnen er twee grote advertenties van het Verkoophuis, op dezelfde plaats en van hetzelfde formaat als de oproep van de kindervriend, voorzien van een afbeelding van een kerstboom met drie dansende kinderen er om heen. Die van 21 december luidt als volgt:

⁵¹ Andere winkeliers zaten met hetzelfde probleem. De weduwe Oldewelt-Metman begint in 1871 haar advertentie als volgt: De families die een kerstboom maken wordt de gelegenheid aangeboden goedkoop cadeaux te koop aangezien wij veel artikelen overgehouden hebben van het St. Nicolaasfeest... (Alg. Handelsblad 17-12-1871) Een extra stimulans kan de late aankomst van buitenlandse goederen geweest zijn ten gevolge van het ongunstige weer. De winkelier bleef dan met de voor St. Nicolaas bestemde goederen zitten. In diverse advertenties is hiervan sprake. Vgl. noot 100.

(18975 12/21 47) Wij hopen, dat Allen, die door den KINDER-VRIEND van het *Handelsblad* van den 18den dezer uitgenoodigd zijn den **KERSTIJD** als **St. NICOLAAS** te vieren, hem zoo gewillig en gaarne volgen als wij. Onze **KERSBOOM** is al gereed en staat in vollen bloei; hij ziet er aantrekkelijk uit en belooft Rijke Vruchten.

Wij zijn ook bezig de Nissen op de Eerste Verdieping aan weerszijden boven de Trappen in Kluisjes te herscheppen en hopen er in te slagen de Kleine Vrienden van Hem, wiens Geboorte-Feest wij vieren, regt veel genoeg te bezorgen.

VERKOOPHUIS,

Vijgendam, 31.

6. (Algemeen Handelsblad 21 december 1847)

De advertentie van 22 december vormt het sluitstuk van de reeks. Nadat in de voorafgaande drie het waarom en hoe van de kerstviering is uiteengezet, is in de vierde het moment van zakendoen aangebroken en wordt een groot aantal geschenkartikelen opgesomd⁵². Verlichte kerstbomen treffen we dit jaar verder aan bij Esser⁵³ en Eerdmans⁵⁴.

Het effect van de advertentiecampagne van 1847 wordt nog duidelijker zichtbaar in 1848. Voor het eerst verschijnen er met St. Nicolaas gecombineerde St. Nicolaas/kerstmis/nieuwjaaradvertenties. Tegelijk zien we het aantal gecombineerde nieuwjaar/kerstmisadvertenties toenemen. Onmiskkenbaar gaat dit allemaal ten koste van de advertenties voor

⁵² De tekst van deze advertentie luidt als volgt: Heden Avond zullen de lichtjes van de kersboom in het Verkoopshuis branden. De schoonste Camelias – Rozen – Geraniums – Hyacinten – Oeillettes – en andere bloemen – heerlijk nagebootst en van de frischste kleuren. Delicieuse Fransche Confituren in elegante Dozen. – Echte Mandarijn Gember. Toneelkijkers van voortreffelijke bewerking, voor goedkoope prijzen. Hombre Dozen in Palisander rijk ingelegd, dito in wit hout met Staal. Dames Necessaires smaakvol gegarneerd in alle grootens en prijzen – ledige Dameswerkdozen – Ladies Companions, enz. Leerrijke en onderhoudende Spelen – Historische Galerijen – Bouwdozen – Rijtuigen – Dieren – Soldaten – enz., enz.

⁵³ De advertentie van Esser is een stuk korter dan die van 1846 en doet alleen mededeling van tijd, plaats en aangeboden artikelen.

⁵⁴ De advertentie van Eerdmans verschijnt weer merkwaardig laat: 25 december. Toch is de boom voor de 'aanstaande feestdagen' voorzien van de 'meest uitgezochte surprises...' De consumptie van 'ververschingen' wordt niet genoemd.

nieuwjaarsgeschenken, waarvan het aantal na de scherpe terugval in 1848 geleidelijk steeds verder afneemt.

Het Verkoophuis gaat onverdroten verder met zijn reclamecampagne en zet in 1848 driemaal⁵⁵ een advertentie in de krant met de kerstboom als trekpleister, 'verlicht met 100 kaarsjes' (21 december). Op 22 en 23 december staan er zelfs drie. Vanaf 1849 nemen de advertenties een rustiger karakter aan en wordt volstaan met de mededeling dat de kerstboom op bepaalde tijden verlicht is.

De banketbakkers blijven als kerstmisadverteerders een belangrijke rol spelen. De belangrijkste reden hiervoor is dat hun bonbons, chocolade-figuurtjes e.d. ieder jaar weer als kerstboomversiering dienst moesten doen alvorens te worden opgegeten. Specifieke, niet-eetbare kerstboomversieringen komen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw op de markt⁵⁶. Compleet met lekkernijen versierde kerstbomen treffen we dan ook aanvankelijk naar verhouding het meest in de banketbakkerswinkels aan. Daar komt, zoals we zagen, nog bij dat sommige banketbakkers tijdens de kerstdagen hun salon hebben opengesteld voor het publiek, waarvoor de kerstboom als attractie dient. Vooral bij de banketbakkers zien we dat het effect van de boom nog wordt versterkt doordat deze in een fraaie, sprookjesachtige omgeving wordt opgesteld. Hunck plaatst in 1854 zijn boom naast 'een schoone door de kracht van het duinwater bewerkte fontein'⁵⁷. Anderen volgen dit voorbeeld⁵⁸. In 1864 voegt Hunck daar een 'zeer nette kleine locomotief . . . op cirkelspoor'⁵⁹ aan toe; in 1865 'nieuwe en fraaie springende fontein en waterwerken'⁶⁰, terwijl in 1866 en 1867 de hele salon als tuin is ingericht⁶¹. Om de prachtige versiering nog beter te kunnen zien zijn de bomen soms 'beweegbaar' of 'draaibaar', mogelijk met het oog op de verkoop van de erin opgehangen artikelen. Weer heeft Hunck de primeur, althans volgens de advertenties⁶².

Een tweede belangrijk artikel voor de banketbakkers wordt spoedig de kerstkrans, die we voor het eerst in 1848 tegenkomen in weer een

⁵⁵ A.H. 21, 22 en 23 december 1848.

⁵⁶ Eva Stille und Ursula Pfistermeister. *Christbaumschmuck*. Nürnberg 1979, Verlag Hans Carl. De eerste advertenties in het A.H. verschijnen in 1858. Zie noot 86.

⁵⁷ A.H. 22-12-1854.

⁵⁸ A.H. 24-12-1861 (J.H. Offenberg).

⁵⁹ A.H. 23-12-1864.

⁶⁰ A.H. 21-12-1865.

⁶¹ A.H. 20-12-1866; 19-12-1867.

⁶² A.H. 22-12-1849.

advertentie van de Duitser H.P. Hunck op de Vijgendam 34⁶³. Dat Hunck de eerste is die hier reclame voor maakt zal ongetwijfeld samenhangen met zijn Duitse afkomst⁶⁴. Hij adverteert al enkele jaren regelmatig met St. Nicolaas en oudejaar, voordat hij, kennelijk naar het voorbeeld van zijn collega's en het Verkoophuis, ook kerstadvertenties begint te plaatsen. We moeten hierbij ook bedenken dat het niet alleen de advertenties geweest hoeven te zijn die tot navolging aanzetten, maar ook de praktijk zelf. De winkels waar het om gaat lagen namelijk dicht bij elkaar. Nölken woonde tegenover het Verkoophuis. In zijn eerste advertentie noemt hij niet eens zijn eigen adres, maar zegt hij dat het Pavillon Italien tegenover het (wijd en zijd bekende) Verkoophuis gelegen is⁶⁵. Eerdmans en Esser zitten op een paar honderd meter van de Dam en Hunck heeft zijn winkel vlak bij het Verkoophuis. Ze moeten het allemaal hebben van hetzelfde betere publiek en zullen van elkaars activiteiten goed op de hoogte geweest zijn. De kransen van Hunck vallen blijkbaar goed in de smaak, want spoedig volgen collega's zijn voorbeeld. Dit traditionele gerecht helpt mee het kerstfeest een eigen gezicht en gewicht te geven.

Eveneens in 1848 doet de kerstboom zijn intree in de theaters. Op tweede kerstdag staat er ter verhoging van de feestvreugde een volledig versierde kerstboom in Frascati. Banketbakker Bourette zorgt voor de versiering. Evenals in de winkels kan men er ijs en punch krijgen, die ook wel door Bourette zullen zijn geleverd⁶⁶. De kerstboom wordt er kennelijk door het publiek op prijs gesteld, want we zien hem de volgende jaren steeds weer in de advertenties. In 1849 is de Gotische zaal van Frascati door Bourette in samenwerking met de bloemist K. Sacher gedecoreerd en de schitterend verlichte kerstboom is 'beladen met geschikte voorwerpen tot kersgeschenk'⁶⁷. In 1851 lezen we dat er (voor het eerst) een tombola zonder nieten wordt georganiseerd, zoals dat ook met St. Nicolaas de gewoonte is. In

⁶³ A.H. 23-12-1848: Kersfeest. De ondergeteekende berigt het geëerde publiek dat bij hem te bekomen zijn, voor het aanstaande kersfeest, onderscheidene soorten van fijn bakwerk, suikergoed en chocoladefiguren, geschikt tot het versieren van een kersboom, die heden zaterdag en zondag (of kersavond) weer van 5 uren af verlicht te zien zal zijn, en zal bij hem te verkrijgen zijn de zoo goed van smaak zijnde kersfeest kransen, die algemeen bijval vinden.

⁶⁴ H.P. Hunck was op 23 augustus 1796 in Kleef geboren. Hij vestigt zich in 1830 als koek- en banketbakker in Amsterdam. Op 5 augustus 1865 vertrekt hij weer naar Kleef. (Volkstellingen Gem. Arch. Amsterdam).

⁶⁵ A.H. 3-12-1844.

⁶⁶ A.H. 26-12-1848: Frascati... Dinsdag 26 december. Het concert, in vereeniging met de Pyreneeische Zangers. De Gotische Zaal zal geopend zijn en eene schoon versierde kersboom aldaar door den Heer J. Bourette ten toon gesteld worden; tevens zal men zich van ijs en punsch à la romaine kunnen laten bedienen. Entree 75 cents, gedeeltelijk in verteering.

⁶⁷ A.H. 25/26-12-1849.

(17362)

PIK & COMP.,
HARINGPAKKERIJ, N°. 9.

Y. GOEMAN, HOF-BANKETBAKKER, op den Nieuwendijk, N°. 20, heeft de eer zijne Geëerde Begunstigers te berigten, dat er bij gelegenheid van het **KERSFEEST** wederom bij hem verkrijgbaar is: **MINCE-PIES** of **CHRISTMAS-PIES.** (17352)

KERSFEEST. DE ONDERGETEEKENDE berigt het Geëerde Publiek, dat bij hem te bekomen zijn, voor het aanstaande **KERSFEEST** onderscheidene Soorten van fijn **BAKWERK, SUIKERGOED** en **CHOCOLADE-FIGUREN,** geschikt tot het versieren van een **KERSBOOM,** die Heden Zaterdag en Zondag (of Kersavond) weer van 5 uren af verlicht te zien zal zijn, en zal bij hem te verkrijgen zijn de zoo goed van smaak zijnde Kersfeest Kransen, die algemeen bijval vinden.

(17369)

H. P. HUNCK, *Vijgendam, N°. 34.*

Piano-Fortes- en Muziek-Magazijn,
van **JACOB ECK & LEFEBVRE,**
Singel, N°. 483, te Amsterdam.

Ontvangen eene zending **INSTRUMENTEN,** waaronder eenige

of de boom in de tussentijd wel of niet in de winkel heeft gestaan⁷⁶. Een verklaring voor dit adverteergedrag zou kunnen zijn dat voor winkeliers en klanten het nieuwe van de kerstboom er spoedig af is. Ook wanneer de kerstboom gedurende een lange reeks van jaren in de advertenties wordt vermeld, verliest hij zijn positie als trekpleister. Duidelijk is dit waarneembaar bij de advertenties van het Verkoophuis. In de eerste jaren fungeert de boom als trekpleister. De advertenties beginnen er mee dat de boom er staat en verlicht is enz. Er is een grote afbeelding van een kerstboom met drie dansende kinderen aan toegevoegd. In 1857 is daar nog slechts een eenvoudig boompje van over, vanaf 1863 wordt er alleen voor kerstboomversieringen (= kerstgeschenken) geadverteerd⁷⁷. Bij Hunck die adverteert van 1848-1876 wordt de kerstboom telkens vermeld. De advertentie vertoont inhoudelijk nauwelijks veranderingen, maar de opmaak verandert wel. Terwijl van 1848-1867 steevast de 'kers(feest)boom' als kop boven de advertentie prijkt, neemt vanaf 1868 het 'kersfeest' die plaats in. In de jaren '70 neemt het aantal winkelkerstbomen in advertenties vergeleken met het totale aantal kerstadvertenties percentueel steeds meer af. In de jaren '80 neemt ook hun absolute aantal zichtbaar af en komen er jaren waarin geen winkelkerstboom vermeld wordt. Het accent komt dus meer op de aangeboden waar te liggen. De opkomst van de etalage hangt daar mogelijk mee samen. (Kerst)etalage: dit woord staat sinds 1869 herhaaldelijk als kop boven de advertenties en vormt een geduchte concurrent voor de kerstboom. In een enkel geval is het aantoonbaar dat zijn plaats in de advertentie een volgend jaar wordt ingenomen door de etalage⁷⁸. Dat hoeft echter niet te betekenen dat de winkelkerstboom ook in werkelijkheid het veld ruimde. Dat is zelfs onwaarschijnlijk.

Huncks advertentie van 21 december 1848 bevat nog een opmerkelijke nieuwigheid: kant en klaar versierde kerstbomen 'zoo als ze behoren te zijn'⁷⁹. Ook in 1849 en 1850 adverteert Hunck als enige voor versierde bomen, maar in plaats van het ene 'monster' heeft hij ze dan al in 'grote en kleine soorten'. Hoeveel versierde bomen hij verkocht, is niet na te gaan. Tussen 1851 en 1866 adverteert Hunck niet voor kerstbomen. Ook de andere winkeliers zijn in deze periode weinig actief. Slechts tweemaal wordt

⁷⁶ Bij G.J. Evers b.v. duidelijk niet (zie noot 47).

⁷⁷ In 1860-1862 adverteert Het Verkoophuis niet.

⁷⁸ Bij voorbeeld in de advertenties van Tesselschade. In 1873 is een verlichte kerstboom de attractie, in 1876 is dat de 'etalage voor het kerstfeest'.

⁷⁹ A.H. 21-12-1848: Kersboom. De ondergeteekende berigt het geëerde publiek dat bij hem te bekomen zijn, voor het aanstaande kersfeest alle soorten van fijn bakwerk, suikergoed en chocoladefiguren, geschikt tot het versieren van een kersboom, en wil zich ook wel belasten met het leveren van dusdanige boom, zoo als ze behoren te zijn, waarvan ten zijnen huize een als monster te zien is en die vrijdag en zaterdag avond tusschen 7 en 9 uren verlicht te zien zal zijn. Bestellingen op dusdanige boom, verzoeken in tijds te doen.

er een advertentie geplaatst. Zo biedt in 1860 een winkel voor zee-aquaria kerstbomen aan in alle grootten 'met nieuwe verlichting'⁸⁰. En in 1863 is het weer een banketbakker die voor 'smaakvol versierde kerstboompjes' adverteert om 'aan het verlangen van zeer velen . . . te voldoen'⁸¹.

Deze geringe advertentie-activiteit kan geïnterpreteerd worden als een gebrek aan belangstelling van de kant van het publiek. Denkbaar is dat vooral nog niet met het gebruik bekende mensen aanvankelijk zo'n kant en klaar versierde kerstboom kochten, maar het vervolgens spoedig leuk vonden om zelf de kerstboom te versieren. Het geringe aantal advertenties zou er dus op kunnen wijzen dat het aantal nieuwe kerstmisvierders niet explosief toeneemt. Ook de advertenties voor andere kerstartikelen wijzen in deze richting.

Voor onversierde kerstbomen wordt aanvankelijk nauwelijks geadverteerd, hetgeen op zich niet op een geringe belangstelling hoeft te wijzen. De eerste advertentie verschijnt pas op 21 december 1858 in de *Amsterdamsche Courant*:

Kersboomen van 1 tot 3 el, zijn verkrijgbaar in het Verkoophuis van bloemen in de Spiegelstraat en bij den ondergeteekende op zijne bloemisterij, voor f. 1,- à 3. Ook eene fraaije sortering immortels en andere gedroogde bloemen. W. Steen, bloemist, Plantaadje over de kazerne Oranje Nassau.

Pas wanneer in 1866 het aantal kerstmisadvertenties in het algemeen opmerkelijk toeneemt, verschijnen er weer regelmatig advertenties voor versierde en gedeeltelijk versierde kerstbomen. Dat zou dus weer kunnen wijzen op een toevloed van nieuwe kerstmisvierders. Vanaf 1867 wordt er ook regelmatig voor onversierde kerstbomen geadverteerd. De omzet schijnt toe te nemen. Diverse kwekerijen gaan adverteren en – een heel duidelijke aanwijzing – de prijs van de kerstbomen daalt aanzienlijk. Kostte een onversierd boompje in 1858 nog 1 à 3 gulden, in 1875 kan men al boompjes met kaarsjes eraan krijgen voor 60 cent à 1 gulden⁸² en in 1879 kosten de bomen 35 cent per stuk⁸³.

Een nog nauwkeuriger aanwijzing voor de verspreiding van de kerstboom bieden de advertenties voor kerstboomversieringen. In de eerste plaats de eetbare: gedurende de gehele in dit artikel behandelde periode wordt er druk geadverteerd voor de kerstboomversieringen van de

⁸⁰ H.E. Bontjes, Dam bezijden het Paleis E 520 (A.H. 21-12-1860).

⁸¹ Alph. Mesnard, confiseur, NZ Voorburgwal G 155 (A.H. 14-12-1863).

⁸² Kerst-versierselen. H.G. Kacks, Nieuwendijk L 112, hoek St. Jacobstraat. Ontvangen vele kleine artikelen tot versiering van den kerstboom. Ook prachtige kerstboompjes met kaarsjes eraan. Voor den geringen prijs van zestig cents tot een gulden per stuk. (A.H. 19-12-1875).

⁸³ Kerstboomen ontvangen van aff. 0.35 en hooger in den eersten Neurenberger Bazar, Leliegracht bij de Heerengracht no 6. (A.H. 21-12-1879).

banketbakkers. Daarnaast worden ook niet eetbare artikelen vaak als kerstboomversiering aangeboden. Uit afbeeldingen blijkt dat deze inderdaad ook wel als geschenk in de boom werden opgehangen. Misschien heeft men in Nederland wel teveel gedacht dat dat zo hoorde. Dat valt in ieder geval op te maken uit de opmerking van de correspondent van het Algemeen Handelsblad in Berlijn in 1882⁸⁴. Overigens schijnt men ook in Frankrijk en Engeland meer in de boom gehangen te hebben dan in Duitsland⁸⁵.

Specifieke kerstboomversieringen, die dus niet tevens als geschenk dienen, verschijnen pas voor het eerst in 1858 in een advertentie van J.J. Arndt voor o.a. 'papierbloemen en bladeren, geschikt tot versiering van kersboomen'⁸⁶. In 1861 biedt A. Hülster in een Duitse advertentie 'Christbaumverzierungen' aan, nog zonder ze afzonderlijk te noemen⁸⁷. In 1864 geeft hij meer details:

Christbaumverzierungen, in ganz neuer und grosser Auswahl, sowohl von farbigem Glas als von feinem harten Zucker, Pflaumen, Aepfel, Birnen, Trauben etc., etc., schimmernde Paradiesvögel, Christkindeln in der Krippe, und hundert schöne Miniatur-sachen von reich vergoldetem Carton⁸⁸.

In 1868 biedt Hülster ook geëmailleerde glazen versieringen aan⁸⁹. Het aanbod van kerstboomversieringen neemt in de jaren '70 met de opkomst van de industriële vervaardiging ervan steeds meer toe. Er verschijnen aparte advertenties voor, waaraan de toename van het aantal artikelen valt af te lezen. In 1878 noemt Sontberg zichzelf 'kerstboomdecorateur', bij wie

⁸⁴ Het kerstfeest in Deutschland. Hij merkt op dat er jaarlijks een grote hoeveelheid appelen met steel nodig is om in de boom op te hangen samen met de vergulde en verzilverde noten, peperkoeken en sinaasappelen. 'Dit zijn in den regel de eenige voorwerpen waarmede de boom wordt getooid. In Nederland meent men, geloof ik, dat ook de geschenken aan den boom worden gehangen, doch dit is doorgaans niet het geval, tenzij ze van zeer kleinen omvang zijn'. (A.H. 23-12-1882)

⁸⁵ In reichen Bürgerhäusern war man jedoch, dem adeligen Vorbild folgend, mitunter dazu übergegangen, den Weihnachtsbaum vom geschmückten zum überladenen Geschenkbaum zu machen. In England und Frankreich vertrat der Baum teilweise den Gabentisch. (E. Stille und U. Pfistermeister, Christbaumschmuck. Nürnberg 1979, 30).

⁸⁶ A.H. 17-12-1858.

⁸⁷ A.H. 12-12-1861. Met het Duitse Christbaumverzierung wordt niet kerstgeschenk bedoeld.

⁸⁸ A.H. 15-12-1864.

⁸⁹ A.H. 22-12-1868.

men de mooiste versieringen kan kopen⁹⁰. Er heeft in deze periode ook een geleidelijke verdringing plaats van de eetbare kerstboomversierselen van de banketbakkers door de specifieke die ieder jaar opnieuw gebruikt kunnen worden. Dat kan mogelijk ook opgemaakt worden uit de afname van de advertenties van de banketbakkers die hun artikelen als 'kerstboomversiering' aanbieden.

Een bijzondere kerstboomversiering vormen de kaarsen. Daar zullen in het algemeen wel gewone kaarsjes voor gebruikt zijn die het gehele jaar door te koop waren voor huishoudelijk gebruik. Met Kerstmis wordt er in ieder geval vrijwel niet voor geadverteerd. De eerste advertentie in het Algemeen Handelsblad voor specifieke kerstboomkaarsjes verschijnt pas in 1862⁹¹:

Magazijn van was-, patent-was-, spermacetie-, parafinkaarsen, lampenkappen en speelkaarten. Depot van chocolaad en thee. G.A. Meijer, Heiligenweg D 234, heeft de eer te berigten, dat hij ontvangen heeft gekleurde en geschilderde kaarsjes tot versiering van kersboomen.

Ook in latere jaren wordt er nauwelijks apart voor geadverteerd. Het is geen typisch kerstartikel.

Wel een typisch kerstartikel is het kerstbrood. De eerste advertentie hiervoor – weer van een Duitser – verschijnt in het Algemeen Handelsblad van 23 december 1868:

Kersbrood (Sächsische Thüringer Weihnachts Wecke). Heden in diverse prijzen verkrijgbaar bij A. Katterfeld, St. Jansstraat J 280⁹².

Dit kerstbrood wordt na een aarzelend begin – in 1869 één advertentie van de Wiener Bäckerei van G. Burgstaller voor Christstollen en in 1870 geen advertentie – spoedig, gezien de aantallen advertenties een zeer gewild artikel. Zo verschijnen er in 1880 van dertien verschillende bakkers in totaal twintig advertenties. Het succes van dit artikel wijst stellig op een grote behoefte om aan de viering van Kerstmis enige luister bij te zetten. Terwijl kerstboom en 'kerstboomversieringen' in de advertenties van de banketbakkers langzaam verdwijnen, gaan kerstkrans, kerstbrood en andere

⁹⁰ Liefhebbers van Kerstboom, of bijgenaamd Kinderfeest, worden opmerkzaam gemaakt, dat men geen mooier versierselen koopt dan bij een kerst-boom-Decorateur. Op het oogenblik voorhanden: Blakertjes, witte en gekleurde echte waschkaarsjes, in alle dikten, fantasie- en natuurvruchten van was en glas, losse en snoerballetjes in alle grootten, schitterende haakjes om de versierselen in den boom te hangen, gladde en gekartelde krullen in alle kleuren, kokardes om kinderen te decoreren. Cartonnages voor bonbons, in het Magazijn van galanterieën en kinderspeelgoederen! Ook al voor 30 cent. Bij Sontberg, Vijzelstraat bij de Munt. (A.H. 18-12-1878).

⁹¹ De oudste vermelding van kaarsjes voor de kerstboom in een advertentie dateert van 1848 (zie noot 110).

⁹² Adolph Katterfeld, geb. 21-2-1819 in Gotha (Saxen), Luthers, vestigt zich in 1838 in Amsterdam als broodbakker (Volkstelling 1851, Gem. Arch. Amsterdam).

artikelen de boventoon voeren⁹³. De invloed van deze eetbare feestartikelen op de popularisering en verspreiding van de kerstviering moet men niet onderschatten.

De belangrijkste en ook oudste categorie vormen de advertenties voor kerstgeschenken, die in 1842 voor het eerst opduiken. Na de reclamecampagne van het Verkoophuis in 1847 neemt hun aantal gestaag toe. De verbinding met de kerstboom wordt vaak gelegd. De artikelen zijn 'kerstboomversieringen' of 'geschikt tot het versieren van kerstbomen'. Ook in de winkels wordt die band telkens benadrukt. In de Blauwe Porcelain winkel van Hülster is de kerstboom beladen 'met honderde nieuwe voorwerpen van luxe en smaak'⁹⁴. In de winkel van Hafkenscheid en Sauveur is de boom beladen met Franse en Duitse galanterieën en speelgoederen. Beiden hopen dat de kerstboom 'spoedig afgeplukt mag zijn door koopers, en hiertoe noodigen wij onze geachte Begunstigers ten vriendelijkste uit; wij beloven te zullen zorgen, dat de kersboom telkens weer rijk zal worden beladen'⁹⁵. Ook bij de tombola's worden de geschenken uit de kerstboom geplukt. Bij Hunck mag de winnaar zijn prijs zelf uit de kerstboom halen⁹⁶. De kerstboom functioneert hier dus als geschenkenbrenger zoals St. Nicolaas of het Duitse kerstkindje. Het is opvallend dat ondanks de sterke Duitse invloed de figuur van het kerstkindje steeds buiten de advertenties blijft. Niet alleen het aantal kerstgeschenkadvertenties, ook de diversiteit van de artikelen neemt toe. Aanvankelijk bepalen banketbakers, boekhandelaren, kinderspeelgoedwinkels en galanteriezaken het beeld, in de jaren zestig komen daar o.a. kantoorboekhandelaren bij en pas in de jaren zeventig wordt het assortiment aanzienlijk ruimer en komen er allerlei praktische, duurdere gebruiksvoorwerpen bij: textiel (1875), pendules (1875), muziekinstrumenten (1876), toverlantaarns, ochtendjassen, naaimachines (1871) enz. Dezelfde ontwikkeling zien we overigens bij de St. Nicolaasadvertenties met dien verstande dat hun aantal in de gehele behandelde periode vele malen groter blijft dan dat van de kerstadvertenties. We mogen aannemen dat een deel van de kerstgeschenken voor onder of in de kerstboom bedoeld was. Hoe groot dat deel was en in welke mate men elkaar geschenken gaf zonder tussenkomst van de kerstboom is niet te bepalen.

Naast materiaal voor de reconstructie van de feitelijke ontwikkeling van

⁹³ Er zijn enkele winkeliers die Engelse specialiteiten aanbieden zoals plumpudding, mincepies, Christmaspies e.d.

⁹⁴ A.H. 23-12-1863.

⁹⁵ A.H. 19-12-1863.

⁹⁶ A.H. 20-12-1869. De loten voor de tombola's kan men ofwel kopen, of men krijgt ze gratis bij besteding van een bepaald bedrag. In dit laatste geval krijgt men soms direct een cadeautje van de kerstboom.

KERSFEEST.

Op WOENSDAG en DONDERDAG aanst., des Avonds van af Zeven Ure, zal onze PRACHTIGE

KERSBOOM,

prijkende met **HONDERDE NIEUWE VOORWERPEN** van luxe en smaak, en een tal van uitheemsche **VRUCHTEN** in ons Magazijn schitterend verlicht zijn.

Wij noodigen onze geachte Begunstigers vriendelijk uit, dit voor Kinderen zoo verrassend schouwspel met hunne Kleinen te komen zien.

 Om ook kooplustigen te animeren, ontvangen allen, die op deze Avonden voor één Gulden of meer koopen, ééne schoone **PHOTOGRAPHIE** op den koop toe, of ook één **FLACON** onzer gunstig bekende **BLOEMEN-EXTRAITS**. Bij koopen van f 3 en hooger eene schoone **PHOTOGRAPHIE** in Quarte, afgenomen van de beroemde Schilderijen der nieuwe en oude School.

A. Hülster & C.,

IN DE BLAAUWE PORCELEINWINKEL,
Nieuwendijk.

(24379)

KERSFEESTBOOM.

De ONDERGETEKENDE berigt het Geëerde Publiek, dat bij hem te bekomen is fijn **BANKET, SUKERGOED** en **CHOCOLADE-FIGUREN**, wat tot het versieren van een **KERSBOOM** geschikt en benoodigd is; verder zal Donderdag en volgende Avonden een fraai Verlichte **KERSBOOM** en eene schoone **SPRINGENDE FONTEIN** te zien zijn en zullen de welbekende **KERSKRANSEN** te verkrijgen zijn, die algemeen den bijval van het Publiek genieten.

(24298)

H. P. HUNCK, Vijgendam.

later moet hij weer een beroep op hen doen om dezelfde reden¹⁰⁰. Het feit dat hij, om snel van een hoeveelheid kerstartikelen af te komen, beroep doet op de Duitsers in Amsterdam, kan als een aanwijzing gezien worden dat deze binnen het potentiële koperspubliek een commercieel interessante groep vormden. In 1862 richt A.J. Cramer, handelaar in boeken, papier en postzegels, zich in het Frans rechtstreeks tot de 'familles allemandes'¹⁰¹. Kennelijk bevonden zich onder de Duitse immigranten nogal wat personen die Frans konden lezen en dus tot de betere standen gerekend konden worden. Overigens moeten we bij deze advertenties in vreemde taal in het Algemeen Handelsblad bedenken dat deze door de Nederlandse lezers inhoudelijk wel begrepen werden. Maar in de eerste plaats waren ze voor de Duitsers in Amsterdam bedoeld. Over de aantallen Duitsers in Amsterdam en de sociale gelaagdheid van die groep rond het midden van de vorige eeuw biedt de studie van Aarts en Van Dijken preciesere informatie¹⁰². In 1859 moeten er in Amsterdam 5286 Duitsers woonachtig geweest zijn op een totale bevolking van 241.348. Hiervan behoorden er 281 tot de goeuden, 1768 tot de kleine burgerij¹⁰³, 1646 tot de arbeidende klasse en 1501 tot de groep zonder beroep. Het aantal Duitsers voor wie de advertenties in het Algemeen Handelsblad bestemd waren, kan, royaal gerekend, in 1859 op ca. 2.000 gesteld worden. Dat aantal was sterk in beweging. Zo bedroeg in 1859 het aantal Duitse immigranten 266. Vooral na 1850 is de immigratie van beter gesitueerde Duitsers op gang gekomen, deels omdat ze in eigen land niet aan de slag konden, later in toenemende mate door de vestiging van Duitse bedrijven in Amsterdam. Ze waren door hun energie en toenemend aantal nadrukkelijk aanwezig, te nadrukkelijk volgens sommigen¹⁰⁴. De sterke toename van het aantal Duitse advertenties in de jaren '60 en '70 zal een direct gevolg van hun komst geweest zijn.

De advertenties wijzen dus duidelijk op een toename van de kerstviering

¹⁰⁰ Den geëhrten Deutschen Familien. Da der Endes-Unterzeichnete, des untiefen Wassers der Flüsse wegen, zu spät im Besitz der schönsten (für das Nicolas-Fest bestimmte) Französischen Spielzeuge gekommen ist, so hat er die Ehre zu berichten, dass diese Artikel während acht Tage in einem abgesonderten Local, um sehr billige aber feste Preise, zum Verkauf ausgelegt seyn werden. (A.H. 17-12-1857).

¹⁰¹ A.H. 20-12-1862. Boven de advertentie staat: Weihnachten. Cadeaux de Noël. Het jaar daarop plaatst Cramer weer een Franse advertentie met dezelfde kop, maar zonder vermelding van de 'familles allemandes' (A.H. 17 en 21 december 1863).

¹⁰² L.J.M. Aarts en J.A. van Dijken, *Duitsers en Duitse emigranten te Amsterdam in 1859, alsmede hun invloed op het ontstaan van de vakbeweging aldaar*. Kandidaatsscriptie, Tilburg 1976. Aanwezig in gemeente-archief Amsterdam.

¹⁰³ Tot de kleine burgerij rekenen zij kleine zelfstandigen/winkeliers (281), zelfstandige ambachtslieden (1249), semi-intellectuele beroepen (79), artistieke en vrije beroepen (127) en (lager) toezichhoudend personeel (32).

¹⁰⁴ Vgl. Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1980. (Hst. 4: Duitschers, 49-55).

en op de aanzienlijke rol die Duitse immigranten hierbij gespeeld hebben. We moeten bedenken dat de lezers van het Algemeen Handelsblad voornamelijk in Amsterdam woonden en de adverteerders vrijwel uitsluitend in Amsterdam hun winkels hadden. Hoe verliep dit proces elders in het land?

Kerstboom buiten Amsterdam

De schaarse berichten hierover geven weinig uitsluitsel. Wel wordt de belangrijke rol van de Duitsers erin bevestigd. Voor Limburg deelt Welters in 1877 mee dat de kerstboom daar nog onbekend is, 'behalve in eenige Duitse families'¹⁰⁵. Voor Utrecht wordt in 1881 meegedeeld dat de winkeliers tegen Kerstmis een kerstboom in hun etalage hebben staan voor hun Duitse klanten¹⁰⁶. W. van de Poll weet in 1884 te melden dat de kerstboom wel 'in scholen of openbare lokalen voor arme kinderen' opgericht wordt, 'maar in de huisgezinnen behalve in die van Duitse afkomst, wordt hem nog geen plaats gegund'¹⁰⁷. Nogal globale gegevens. Voor exaktere gegevens kunnen we het beste terecht bij de diverse regionale dagbladen uit die tijd.

Uit de steekproef die ik in verschillende kranten heb genomen blijkt dat Amsterdam wat de kerstadvertenties betreft een unieke positie heeft ingenomen. In de Alkmaarsche Courant verschijnt in 1851 voor het eerst een kerstadvertentie van een Alkmaarse banketbakker waarin hij o.a. meedeelt dat hij '... in navolging der thans in de Stad Amsterdam bestaande gewoonten, eene kers-boom heeft geplant . . .'¹⁰⁸. In Den Haag wordt dit 'Amsterdamse' gebruik al in 1846 door J.A. Monchen nagevolgd¹⁰⁹ en in Rotterdam in 1848 door J.A. Klinger¹¹⁰. Waarschijnlijk volgt Monchen het voorbeeld van Nölken en zeker is dat Klingers advertentie geïnspireerd is door de advertentiecampaignede van het Verkoophuis. In beide is sprake van 'kindervrienden'. Klinger had trouwens ook zakelijke

¹⁰⁵ H. Welters, *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg*. Venlo 1877. 11.

¹⁰⁶ C. Terburgh [= Isaac Esser], *Twee Sproken van minne*. Utrecht 1881. 1. (vgl. noot 40).

¹⁰⁷ W. van de Poll. Het kerstfeest en de kerstboom in den ouden tijd. [In:] *De Huisvriend* 1884, 466-470.

¹⁰⁸ H.A. van Daalhof, koek- en broodbakker, Langestraat, Alkmaar (Alkmaarsche Courant 22-12-1851).

¹⁰⁹ Dagblad van 's Gravenhage 23-12-1846: Kersfeest. J.A. Monchen, Lange Houtstraat. Gedurende de avonden van den 25, 26 en 27 December zal de zaal bij den ondergeteekende versierd zijn met den Weihnachtsbaum, zoo als zulks in Duitschland en Engeland gebruikelijk is. Behalve alle soorten van gebak, ijs, punsch à la romaine enz., zal bij die gelegenheid warm verkrijgbaar zijn het Engelsche kersfeestgebak mince pies. 's Gravenhage, den 23 December 1846. J.A. Monchen. Ook in Amsterdam worden mincepies of christmaspies aangeboden, door Y. Goeman (A.H. 24-12-1846).

banden met het Verkoopshuis. In een van de advertenties van het Verkoopshuis wordt hij genoemd als depot voor Revalenta du Barry.

Het verdere verloop van de advertenties in deze kranten vertoont een groot verschil tussen enerzijds het Algemeen Handelsblad en anderzijds deze drie kranten. In de eerste plaats neemt het aantal kerstadvertenties in de drie kranten niet of nauwelijks toe. Er gaan jaren voorbij waarin voor kerstmis helemaal niet geadverteerd wordt¹¹¹. Dat kan zeker in het geval van Den Haag niet helemaal verklaard worden uit het geringere aantal inwoners, wel uit een kleiner aantal potentiële belangstellenden.

Een tweede verschil betreft de inhoud van de advertenties, waarbij er per krant weer verschillen waarneembaar zijn. In de Alkmaarsche Courant zijn het in hoofdzaak banketbakkers die adverteren. Opvallend is dat zij geen enkele keer hun artikelen aanprijzen als 'geschikt voor het versieren van kerstbomen' of als kerstboomversieringen. Zoals we zagen gebeurde dat in Amsterdam zo vaak dat alles wat in de boom gehangen kon worden, ook de oneetbare voorwerpen, kerstboomversieringen genoemd werden. Ook worden ze meestal niet als kerstgeschenk gepresenteerd¹¹².

Een verder verschil is dat de kerstboom pas heel laat, op 24 december, maar meestal slechts gedurende de kerstdagen, voor het publiek tentoongesteld is. Een van de weinige niet-banketbakkers die een kerstboom plant 'op raad van een kindervriend' nodigt zijn klanten uit die op 25 en 26 december 'met hunne kleinen te komen zien en braaf te plukken'¹¹³. Dit alles wijst erop dat er in Alkmaar e.o. van een kerstviering op Duitse wijze, met kerstboom en geschenken op 24 december nauwelijks sprake geweest kan zijn.

Ook de advertentie van J.A. Monchen in het Dagblad van 's Gravenhage wijst op een zuiver decoratieve functie van de kerstboom¹¹⁴. Ze is niet zoals de advertenties van Nölken gericht tot degenen die kerstfeest vieren en de kerstboom is pas op 25, 26 en 27 december te bezichtigen. Van kerstboomversieringen en geschenken is geen sprake. Bij de banketbakkersadverten-

¹¹⁰ J.A. Klinger en Co. Hoogstraat, Hoek van de Wijde Marktsteeg te Rotterdam, Berigten aan alle kindervrienden, dat zij ruim voorzien zijn van alle mogelijke voorwerpen, tot opsiering van kersboomen zeer geschikt, als ook van kleine waskaarsjes van alle kleuren, tot verlichting van derzelve. Tevens maken zij bekend, dat zij een groten kersboom, verlicht en versierd met alle mogelijke voorwerpen, ter bezigtiging zullen gereedmaken en die voorwerpen door eene tombola laten verloten. De dagen en uren zullen nader aan het geëerde publiek bekend gemaakt worden. (NRC 21-12-1848).

¹¹¹ NRC, o.a. 1854, 1855, 1860; Alkm. Courant: 1862, 1864, 1867; Dagbl. v. 's Grav. 1849, 1855. In veel jaren staat er maar een enkele kerstadvertentie in.

¹¹² Alleen H.A. van Daalhof laat in 1853 het woord geschenk vallen (Alkm. Cour. 19-12-1853).

¹¹³ Deze advertentie is geheel naar het voorbeeld van die van het Verkoopshuis. De afbeelding van de kerstboom met drie dansende kinderen is er ook bij. Eigenaar J. Bronger Gz.

¹¹⁴ Zie noot 109.

ties uit latere jaren zien we hetzelfde¹¹⁵. Geschenken voor de jeugd worden echter wel aangeboden in de advertenties van andere winkeliers, te beginnen in die van Mulder en Dolmans op 22 december 1848¹¹⁶. De invloed van het Amsterdamse Verkoophuis is duidelijk merkbaar in tekst en afbeelding. In 1849 adverteert Mulder en Dolmans alleen nog maar met Sint Nicolaas. Op 23 december 1850 verschijnt er een advertentie van speelgoedwinkelier J. van der Sprong. Zijn verlichte kerstboom is versierd met 'de nieuwste voorwerpen . . . welke bij wijze van verloting verkrijgbaar zullen zijn'. De kerstboom is te zien van 23-30 december en de winkel is dan ook 'ruim voorzien van kers- en nieuwjaarsgeschenken'. Het gebruik van de kerstboom als element in de nieuwjaarsviering komt neer op een rigoreuze isolering uit zijn oorspronkelijke context teneinde hem in de Nederlandse situatie in te passen. Het kan ook als een teken worden opgevat dat bij de winkelier of het Nederlandse publiek nog weinig besef aanwezig was omtrent de Duitse kerstviering waar de kerstboom deel van uitmaakte. Overigens is de kerstboom bij Van der Sprong het volgende jaar slechts op 24-26 december te zien. In het Algemeen Handelsblad ben ik onder de ca. 200 advertenties met verlichte en versierde kerstboom de verbinding met nieuwjaar slechts tweemaal tegengekomen¹¹⁷.

Ook de banketbakkers in de NRC bieden hun producten niet als kerstboomversiering aan. Ze beginnen pas in 1851 te adverteren. G.J. Evers knoopt er direct een tombola aan vast waarin men voor 50 cent per lot een van de voorwerpen waarmee de kerstboom behangen is kan winnen. Deze tombola's komen opvallend veel voor in de NRC-advertenties. Al direct in de eerste advertenties van Klinger worden ze genoemd. De eerste tombola's in de Amsterdamse winkels verschijnen daarentegen pas in 1856 volgens de advertenties. Een van de oorzaken voor dit tijdsverschil kan de veel geringere belangstelling voor de kerstviering in Rotterdam geweest zijn. Zo wil banketbakker G.J. Evers in 1856 op verzoek van 'velen' wel weer een kerstboom neerzetten, maar dan moet iedere bezoeker 'als bijdrage in de kosten' 60 cent betalen waarvoor hij een voorwerp uit de kerstboom mag

¹¹⁵ O.a. bij C.H. Otto in het Dagblad van 's Gravenhage 1851-1854, 1856.

¹¹⁶ Kleine Bazar. Mulder en Dolmans hebben eenen kersboom geplaatst welke heden vrijdag- en zaterdagavond verlicht zal zijn, en velerhande geschenken draagt voor de jeugd. Wij verzoeken onze geachte begunstigers, dien met hunne kinderen te komen zien. De advertentie is voorzien van de bekende afbeelding van de kerstboom met de drie dansende kinderen.

¹¹⁷ 1: Aangemoedigd door de talrijke geëerde bezoekers met het verlopen St. Nicolaasfeest, heeft ons thans doen besluiten alsmede het kersfeest te vieren met het plaatsen van een kersboom, omhangen met velerlei nieuwe artikelen, waarvan vele geschikt tot nieuwe-jaarsgeschenk, verzoekende onze geëerde Begunstigers dezelve te komen bezichtigen. Zullende dezelve van af heden avond tot na het kersfeest aangestoken zijn. Erve J.P. Halbach, Warmoestraat 184. (Alg. Handelsblad 24-12-1850).

2: Op verlangen van velen onzer Geachte Begunstigers zal op Dinsdag-avond (oudejaarsavond) onze prachtige kersboom nogmaals verlicht worden en tevens Tombola met fraaije prijzen plaatshebben in de Blaauwe Porcelainwinkel. (Alg. Handelsblad 30-12-1867).

halen¹¹⁸. Verder denk ik dat deze tombola's op een gering percentage Duitsers onder de klanten wijzen. In de Duitse kerstviering ben ik in deze periode geen tombola's tegengekomen. Dat tombola's, die overigens ook ter gelegenheid van het Sint Nicolaasfeest worden gehouden, een Nederlands toevoegsel aan de kerstviering zijn, kan ook blijken uit de verschillen tussen enkele Nederlandse en Duitse advertenties in de NRC, het Alg. Handelsblad en de Amsterdamsche Courant van 1865, afkomstig van A. Hülster¹¹⁹. In dat jaar zet Hülster in het Alg. Handelsblad een Nederlandse kerstadvertentie en in de Amsterdamsche Courant een Duitse. In geen van beide advertenties vermeldt hij een tombola. In hetzelfde jaar plaatst hij voor het eerst in de NRC twee kerstadvertenties; een Duitse en een Nederlandse. Hun tekst is vrijwel identiek aan die in de beide Amsterdamse kranten. Een belangrijk verschil is echter dat in de Nederlandse tekst in de NRC sprake is van een tombola waarvoor loten gekocht kunnen worden, terwijl in de Duitse tekst de tombola geheel ontbreekt.

We constateerden al eerder een verschil tussen de Duitse en de Nederlandse kerstadvertenties wat betreft de vermelding van de versierde winkelkerstboom. Dit verschil dat we herleidde op de verschillende beleving van het kerstfeest door Duitsers en Nederlanders, wordt dus verder geaccentueerd door het al dan niet vermelden van de tombola in de Nederlandse respectievelijk Duitse advertenties. Uit het verschil tussen de Nederlandse advertenties in NRC en Algemeen Handelsblad kunnen we tevens afleiden dat de Duitse invloed op de kerstviering, het Duitse aandeel in de 'kerstdrukte' in Amsterdam groter was dan in Rotterdam.

Uit de vergelijking komt duidelijk naar voren dat Amsterdam via de advertenties in het Algemeen Handelsblad als gangmaker voor de andere steden en kranten heeft gefungeerd en dat de kerstviering hier in de winkels en de huisgezinnen een elders ongeëvenaarde omvang heeft aangenomen. Duitsers, Amsterdam, het Algemeen Handelsblad, winkeliers en theaters spelen in dit verspreidingsproces een belangrijke rol.

Koninklijk Huis

Er zijn daarnaast nog twee uitstralingspunten waar ik de aandacht op wil vestigen: het Koninklijk Huis en de zondagsschool. Ook bij deze twee zullen we Duitse culturele invloed als katalysator tegenkomen. Wanneer het Koninklijk Huis voor het eerst een kerstboom neerzet is niet bekend¹²⁰. Wel is zeker dat diverse leden van de koninklijke familie al heel vroeg met

¹¹⁸ NRC 24-12-1856.

¹¹⁹ NRC 19-12-1865; A.H. 22-12-1865; Amsterd. C. 20-12-1865.

¹²⁰ Een eerste verkenning in het Koninklijk Huisarchief leverde slechts gegevens op voor het laatste kwart van de negentiende eeuw.

KERSVREUGD.

Dankbaar voor de deelneming en aanmoediging, die ik, nog zoo kort gevestigd, reeds van vele *Begunstigers* heb mogen ondervinden, heb ik gemeend niets te mogen nalaten, maar alles te beproeven, wat dat geschonken vertrouwen bevestigen of uitbreiden kan; ik heb daarom in een geschikt vertrek, daartoe toepasselijk in orde gebragt, een **KERSBOOM** geplaatst, en met vele voorwerpen van allerlei soort behangen, naar welke men à 50 Centen per Aandeel Loten en een aangenaam gezicht genieten kan, en, onder Voorwerpen van meerdere waarde, *altijd* iets trekt, dat nagenoeg de waarde van 50 Centen vertegenwoordigt. Ik neem de vrijheid mijne Begunstigers en Stadgenooten tot deelneming in deze vriendelijk uit te noodigen, terwijl er tevens gelegenheid bestaat, tot het gebruiken van allerlei **Werverschingen**, waaronder ook **Mince Pies**, Engelsch Kersgebak.

Rotterdam, 24 December 1851.

G. J. EVERS,

Banketbakker, Zeevischmarkt, op den
(7649) Hoek van het Kromme Hang.

10. (Nieuwe Rotterdamsche Courant 25 december 1851)

Kinder-Vreugde.

Van velen aangezocht zijnde, tot het daarstellen
van een

KERSBOOM,

zoo als zulks vroeger een paar keeren door mij werd gedaan, — heb ik gemeend hieraan te moeten gevolg geven. — Op 25 en 26 dezer, des avonds na vijf ure, zal er gelegenheid zijn, zulk een Boom te bezigtigen.

Van ieder Bezoeker, zal als bijdrage in de kosten 60 Cents gevorderd worden, waarvoor tevens aan elk, een Voorwerp uit den Boom, naar keuze vereerd wordt; — ook zal er gelegenheid zijn tot het gebruiken van Warme **Mince d Pies**, **Taartjes**, **Pasteltjes**, enz.

De Ondergeteekende beveelt dit onschuldig Kindergenot, zijnen Geëerden Begunstigers en Stadgenooten aan, en vleit zich met een druk bezoek.

Rotterdam, 24 December 1856.

(11283

G. J. EVERS,

Corfleur, Zeevischmarkt.

11. (Nieuwe Rotterdamsche Courant 24 december 1856)

KERSFEEST EN TOMBOLA in den Blaauwen Porceleinwinkel.

Op **Vrijdag en Zaterdag den 22 en 23sten**, des avonds ten **6½** ure, zal in ons **Magazijn (Hoogstraat)** een rijk en weelderig versierde **Kersboom** schitterend verlicht worden. Wij noodigen onze geachte ingezetenen vriendelijk uit, met hunne Kinderen die avonden onzen **feestboom** te komen **bezigtigen**.

Een Fontein met de Fijnste EAU DE COLOGNE,

alsmede **FLACONS** onzer beroemde **BLOEMEN-EXTRAITS** zijn die avonden ten dienste onzer geëerde bezoekers; ook één kleine

TOMBOLA ZONDER NIETEN

met **fraaije Prijzen**, zal des avonds plaats hebben; — het **Lootje à 50 cts.**, is thans ten gorieve onzer begunstigers buiten de stad, reeds nu verkrijgbaar.

En ieder, die deze avonden (zoolang de Kersboom brandt) voor **één gulden** of meer koopt, ontvangt **gratis** één **flacon** onzer fijne **Bloemen-Extrajts**, of iets ter keuze van de Snoepafel daarvoor ingerigt.

(19660)

A. HÜLSTER & Co.

12. (Nieuwe Rotterdamsche Courant 19 december 1865)

WEIHNACHTEN!

Beim herannahenden Weihnachtsfeste empfehlen Unterzeichnete ihr reichhaltiges Lager von **Phantaste und Spielsachen**, seit dem St. Nicolaus noch mit vielen neuen Sachen bereichert.

CHRISTBAUM-VERZIERUNGEN

in ganz neuer und grosser Auswahl, sowohl von farbigem Glas als von feinem harten Zucker, **Pflaumen, Aepfel, Birnen, Trauben, Pfirsich** schimmerende **Paradiesvögel** und Hundert Schöne **Miniatursache** von reich vergoldetem Carton.

PARAFIN-KERZCHEN

in Paketchen von 6 stück à 25 cts.

BALLORDEN, COTTILLON-DECORATIONEN

in grösster Auswahl, worunter viele überraschende **Neuigkeiten**, auch **Fastnachtsbälle** und **Gelegenheitsscherzen** besonders geeignet.

Blaauwe Porceleinwinkel,

HOOGSTRAAT.

Zu zahlreichen Besuche laden ergebenst ein

(19659)

A. HÜLSTER & Co.

13. (Nieuwe Rotterdamsche Courant 19 december 1865)

de Duitse kerstviering vertrouwd waren. Tijdens de Berlijnse periode vierden de Oranjes als echte Duitsers het kerstfeest mee. In 1796 geeft de erfprinses een kerstboompartij¹²¹. Ze nemen ook deel aan de kerstviering aan het Duitse hof. De latere koning Willem II (1792–1849) en zijn broer Willem Frederik Karel (1797–1881) krijgen geschenken onder de koninklijke kerstboom, doen met hun ouders inkopen op de 'Weihnachtsmarkt' ten behoeve van weeshuizen e.d. waar zij de geschenken persoonlijk moeten uitdelen¹²². Het vroegste gegeven over de kerstviering door het Koninklijk Huis dat ik tot nu toe heb kunnen vinden, dateert echter pas uit 1855. Twee korte berichtjes in de NRC maken er melding van:

HM de Koningin heeft bij gelegenheid van het kersfeest aan de hoogere en mindere officianten, behorende tot HD hofhouding fraaije geschenken vereerd.

Ter gelegenheid van het kersfeest was er in de vertrekken van HKH prinses Maria, dochter van HHKKHH prins en prinses Frederik, een kersboom geplaatst, versierd met geschenken, welke aan een groot aantal meisjes, behorende tot den burgerstand en die daartoe waren uitgenodigd, werden uitgereikt. HKH prinses Frederik onderhield zich met die kleinen allerminzaamst; er werden aan dezen ook eenige ververschingen aangeboden¹²³.

Zowel de koningin (Sophie Frederika Mathilde) als de echtgenote van prins Frederik (Louise Augusta Wilhelmina Amalia) waren Duitse prinsessen. Het is heel wel mogelijk dat dergelijke kerstvieringen al eerder plaatsvonden. Deze koninklijke kerstviering voor de leden van de hofhouding enerzijds, kinderen anderzijds wordt blijkens de berichtjes hierover in

¹²¹ F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*. 4 dln. Schiedam 1887–1913. Deel 2, 32.

¹²² Idem. Deel 1, 339–340: De heerlijkste uren van het jaar vingen aan, wanneer de torenklokken het Kerstfeest hadden ingeluid. Dan vergezelden zij hunne ouders naar de 'Weihnachtsmarkt' op den 'Schlossplatz' om inkoop te doen voor weeshuizen of andere philanthropische instellingen, alwaar zij de kleine geschenken persoonlijk aan de verpleegden moesten ter hand stellen. Des avonds vóór Kerstmis vereenigde de koningin alle kinderen der vorstelijke familie te Berlijn in hare met atlas behangen en met zware tapijten belegde ontvangkamers. Dan waren de strooegel en blauw satijn overtrokken streng gemodeleerde meubels omkransd met hulst en roode bessen, met glanzende klimopbladeren of wuivend groen van larix of laurieren. Om de lijsten van spiegels en schilderijen, onder de lichtkronen en boven de deuren slingerde het bleeke groen met witte bessen van de mistelplant. Midden in het groote salon, van den grond tot de gouden in rococo-stijl beschilderde plafonds, pronkten in een lichtstroom van veelkleurige kleine kaarsen, breed getakte, puntig toelopende mastboomen, bedekt met sneeuw en ijskegels van suiker en candij, rijk versierd met stralende glazen bollen en andere voorwerpen, met kleurrijke appels, zilveren en vergulde noten. De koning zelf leidde het feest, waaraan bij gebed en zang alle leden der hofhouding deelnamen en met geschenken werden bedacht. De grootste drukte en opgewondenheid heerschten onder de jonge prinsen en prinsessen bij het uitzoeken der voor hen bestemde verrassingen. Eenmaal vonden Guillot en Frits onder den kerstboom twee complete huzaren-uniformen: zoodat zij, met den 'prins royal' als garde-du-corps, prins Willem als huzaar van het oude regiment Zieten – toen Rudorff –, en Fritz Louis als dragonder gekleed, onder het bevel van den onderofficier Clery of van Bernstein in uniform exerceerden als de 'jongste recruten van 's Konings leger'.

¹²³ NRC 27-12-1855.

de NRC in later jaren herhaald. De viering vindt telkens plaats in het paleis van prins Frederik¹²⁴. In tal van Europese hoven werd omstreeks deze tijd op deze wijze Kerstmis gevierd¹²⁵.

Daarnaast steunde het Koninklijk Huis de kerstvieringen voor kinderen door geld hiervoor ter beschikking te stellen. Volgens een berichtje in de NRC van 29 december 1851 vond op eerste kerstdag een kinderfeest plaats, georganiseerd door de predikant van de Hersteld Evangelisch Lutherse gemeente, dr G.H. Seebrugger, 'voornamelijk daartoe in staat gesteld door HM de Koningin'¹²⁶.

Zondagsscholen

Maar niet alleen het Koninklijk Huis steunde deze kinderkerstvieringen. Ook de beter gesitueerden in het algemeen deden dit. Berichten hierover komen we herhaaldelijk tegen. Zo wordt in hetzelfde jaar 1851 in Spankeren een kerstfeest georganiseerd voor alle schoolkinderen. Er staan twee verlichte kerstbomen met daaraan voor ieder kind een geschenk dankzij de 'medewerking van verscheidenen ingezetenen der gemeente'. Ieder kind krijgt een boekje en een versnapering, terwijl de behoeftige kinderen nog een kledingstuk ontvangen¹²⁷.

Hoewel dat in deze berichten niet met zoveel woorden gezegd wordt,

¹²⁴ In de NRC staan de volgende berichten:

27-12-1858. Gisteren avond was op het paleis van HHKKHH prins en prinses Frederik, bij gelegenheid van den kersavond, een kersboom geplaatst, waarvan vele geschenken aan het gevolg van HHKKHH zijn uitgedeeld. Ook het gevolg van HM de koningin is met geschenken vereerd.

27-12-1863. Gisteren heeft er bij HKH Prinses Maria der Nederlanden op het paleis Het Huis de Paauw, bij gelegenheid van het kersfeest, een kinderfeest plaats gehad; er bevond zich daar een kersboom met geschenken, welke aan de kleinen met de gewone minzaamheid van de prinses werden uitgereikt.

27-12-1865. Zondag avond was in een der salons van HHKKHH prins en prinses Frederik een prachtige kersboom geplaatst, rijk verlicht en van tal aanzienlijke geschenken voorzien. Daarbij was de geheele hofhouding van HD aanwezig, waaraan de geschenken werden uitgereikt.

¹²⁵ Aan het Engelse hof werd de kerstboom in 1847 geïntroduceerd door prins Albert van Saksen-Koburg, de echtgenoot van koningin Victoria.

¹²⁶ Gorinchem, 26 December

Gisteren avond had hier een kinderfeest plaats, hetwelk in ons vaderland weinig, doch in Duitschland veelvuldig gevierd wordt. De predikant der Hersteld Evangelisch Luthersche Gemeente, dr. G.H. Seebrugger, had, voornamelijk daartoe in staat gesteld door HM de Koningin, in eene der zaalen der Doelen alhier, een kersboom opgericht, waarbij hij alle kinderen zijner gemeente met hunne ouders genoodigd had. De predikant opende het feest zeer gepast. Hij liet door zijne catechisanten een kerslied zingen en daarna sprak hij, in den waren kindertoon, tot allen over het kersfeest, en het doel van deze bijeenkomst. Daarna had er onder de kinderen eene verlooting plaats van zeer aardige voorwerpen. Vervolgens werden zij onthaald op chocolade en broodjes. De kersboom bleef nog altijd in wezen; maar nu kreeg men de vergunning om hem te plunderen; er werd evenwel gezorgd dat elk kind zijn aandeel kreeg van het lekkers, dat hem zoo lang had toegelagchen, zodat deze feestviering ten genooge van allen is afgelopen en lang in gedachten zal blijven. (NRC 29-12-1851).

¹²⁷ *Een kinderfeest*. In: Godsdienstig weekblad en kerkelijke courant 14-12-1851.

hebben we hier waarschijnlijk te maken met de kerstviering in zondagscholen. Duidelijker blijkt dat al uit de volgende mededeling over een soortgelijke kerstviering in Arnhem in het jaar 1852:

Sedert ruim een jaar bestaat er hier ter stede eene zeer nuttige inrigting. Iedere zondag, van twee tot drie ure, wordt door den algemeen geachten leraar der Lutherse gemeente, Schröder, eene kinderleerrede gehouden, uitsluitend ingerigt naar de bevattelijkheid der jeugd; terwijl de talrijke opkomst van kinderen van verschillende gezindheden, en zelfs van personen van meerdere jaren, van de algemene belangstelling in deze nuttige inrigting getuigt¹²⁸.

Ook op dit feest prijkt een rijk versierde kerstboom, krijgen de kinderen een boekgeschenk en een versnapering, 'terwijl aan een zestigtal behoeftige kinderen andere geschenken werden ter hand gesteld, door meer vermogende bijeengebracht'.

Voor de verspreiding en popularisering van de kerstviering en de kerstboom zijn de zondagsscholen van grote betekenis geweest. De opkomst van het Reveil met zijn belangstelling voor practisch maatschappelijk werk en jeugdzorg heeft sterk bijgedragen tot de oprichting van zondagsscholen op tal van plaatsen in het land¹²⁹. De eerste zondagsschool werd door A. Capadose in 1837 in Den Haag opgericht, in 1841 volgde Amsterdam¹³⁰, in 1844 stichtte Gravin Van Hogendorp in Den Haag een eigen zondagsschool en in 1847 werd in Rotterdam de vereniging 'Inwendige Zending' opgericht die als voornaamste doel had het stichten van zondagsscholen. Toen in 1866 als overkoepelende organisatie de Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging werd opgericht waren er minstens 281 zondagsscholen met ruim 24.000 leerlingen. De groei zette onstuimig door. Zo waren er in 1880 al ca. 1.000 zondagsscholen met ca. 100.000 leerlingen¹³¹. Deze waren voor het merendeel afkomstig uit de lagere standen. De zondagsscholen hadden een bijzondere band met het kerstfeest als het geboortefeest van Jezus. Jezus was de grote kindervriend. Op dit aspect wordt voortdurend de nadruk gelegd door degenen die de kerstviering willen bevorderen, o.a. al door Heldring en de kindervriend

¹²⁸ NRC 27-12-1852.

¹²⁹ Zie voor de geschiedenis van de zondagsschool: J.F. Nagelkerke Jr., *Beginnen bij 't begin. Een eeuw zondagsschoolarbeid in Nederland weerspiegeld in de geschiedenis van de Nederlandse Zondagsschool Vereeniging*. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze vereniging bestudeerd en beschreven door -. Amsterdam 1966.

¹³⁰ Opgericht door W. Backer, J.L. Gregory Pierson, G.H. de Marez Oyens, P.J. Teding van Berkhout en F.D. Waller (Nagelkerke, 34).

¹³¹ *De Christelijke Verzamelaar* 1880, 273-277.

van het Algemeen Handelsblad¹³². In de zondagsscholen stond de figuur van Jezus dan ook centraal en werd het kerstfeest als het belangrijkste feest van het jaar beschouwd. De zondagsschoolleiding was zich hier zeer wel van bewust en besteedde ruimschoots aandacht aan de nieuwe kerstviering in haar tijdschriften. Er verschijnen regelmatig kerstverhalen met het ritueel van geschenken geven rond de verlichte kerstboom als hoogtepunt¹³³. Ook worden kerstliederen, soms uit het Duits vertaald, opgenomen met de bedoeling dat de zondagsschoolonderwijzers die door hun kinderen tijdens de kerstviering laten zingen¹³⁴. Het doel van de zondagsscholen en de middelen om dit doel te bereiken worden heel duidelijk geformuleerd in het zevende jaarverslag van de Vereeniging tot Verbreiding der Waarheid te Alkmaar:

Het doel der zondagsscholen is niets minder of anders dan kinderen en jongelieden tot den Heer Jezus te leiden en hen, om dus te spreken, bij Hem te huis te brengen . . . Spreekt men op de zondagsscholen altijd en alleen van den Heer Jezus? Zo juist niet, maar toch wel het meest en het liefst en op liefelijke wijze. Wij stellen Hem der kinderen alzoo voor, dat zij begeerig naar Hem kunnen worden, dat zij Hem liefkrijgen, omdat hij hen eerst heeft liefgehad. Daarom hebben wij het Kersfeest als het feest der zondagsscholen genomen en het nu laatstelijk met veel blijdschap gevierd¹³⁵.

Blijkens het verdere verslag stond op dit kerstfeest een kerstboom die rijkelijk voorzien was van geschenken: 118 delen suikergoed, 60 plaatjes, 75 boekjes, 135 bijbelse almanakken en 29 nieuwe testamenten. Alkmaar vormt geen uitzondering. Er staan in de kerkelijke bladen tal van berichten waaruit blijkt dat in veel zondagsscholen de kerstviering met boom en geschenken het hoogtepunt van het zondagsschooljaar vormt. Niet op iedere zondagsschool direct vanaf de oprichting. Dat kan per school verschillen. Uit de incidentele verslagen van kerstvieringen in de tijdschrif-

¹³² Heldring vermeldt speciaal dat Jezus de kinderen gezegend heeft (Geld. Volksalmanak (1837) 22); E.G.L. noemt hem de 'liefderijksten Kindervriend' (De Honigbij 1 (1842) 66); V.S. vermeldt ook de zegening van de kinderen: '... als wij den geboortedag vieren van den grootsten menschevriend, die zooveel van kinderen hield en zóó met hen ingenomen was, dat Hij ze in Zijn armen nam en zegende . . .' (De Nederl. Volksbode 1 (1848), 149); in de advertentie van het Verkoopshuis (Alg. Handelsblad 21-12-1847) worden de kinderen 'de Kleine Vrienden van Hem, wiens Geboorte-Feest wij vieren' genoemd.

¹³³ *De Christelijke Familiekering* 1867, 52; 204; 1882, 387-390; vgl. ook 1868, 198.

¹³⁴ *De Christelijke Familiekering* 1868, 182-183: C.S. Adema van Scheltema, voorzitter van de Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging merkt hierbij het volgende op: 'Bij het naderen van den Kersttijd is zeker in het hart van menig vriend en vriendin van kinderen, vooral indien zij aan eene zondagsschool verbonden zijn, de vraag: hoe zullen wij de heilige vreugde van dien dag op waardige wijze verhoogen. Aan zulken geloofde ik eene dienst te doen met tijdig voor hen te vertolken het eenvoudig en lief gedicht van Jozef Weil, de Kerstboom dat deze schreef om bij begeleiding van pianomuziek te worden voorgedragen'.

¹³⁵ *De Christelijke Verzamelaar* 10 (1861) 229-233.

ten kan het verspreidingsproces niet van jaar tot jaar gevolgd worden, maar een globale ontwikkeling is wel te reconstrueren: een sterke toename van de kerstviering tot ca. 1880, vooral in de steden. De kleine stadjes en dorpen vieren minder uitbundig kerstfeest¹³⁶. Dat zal wel samenhangen hebben met de aan- of afwezigheid van een kapitaalkrachtige groep weldoeners die voor de geschenken moest zorgen.

In een bericht uit 1880 over de zondagsscholen in Rotterdam wordt opgemerkt dat in 1863 de eerste kersfeestviering plaatsvond en dat sindsdien 'dit feestvieren zulk een algemeen karakter verkregen [heeft], dat men nu reeds den onderwijzers er een verwijt van maakt, wanneer zij geen feest vieren'¹³⁷. De geschenken waren uiteraard zeer geliefd bij de overwegend arme zondagsschooljeugd. Het kwam zelfs voor dat de ouders hun kinderen naar die zondagsschool stuurden waar de meeste geschenken werden gegeven. Aan deze vieringen werd door grote aantallen kinderen deelgenomen. In hetzelfde verslag is sprake van resp. 400, 500 en zelfs 1.300 kinderen, nog afgezien van de ouders en andere belangstellenden. Ook uit andere plaatsen worden flinke aantallen gemeld¹³⁸. In Amsterdam wordt jaarlijks in een van de kleinere kerkelijke gemeenten een bedrag van 1.000 gulden aan het kerstfeest besteed¹³⁹. De voorzitter van de NZV merkt dan ook in 1876 op dat 'de gewoonte om feestgeschenken te geven . . . niet [is] uit te bannen'¹⁴⁰. De wervende kracht van dergelijke kerstvieringen wordt nog eens onderstreept door het feit dat in de verslagen regelmatig melding gemaakt wordt van de aanwezigheid van katholieke kinderen, ook in het zuiden van het land¹⁴¹.

Kritiek

Een aardige graadmeter voor de toenemende populariteit van deze kerstvieringen vormen de kritische geluiden die in de jaren '70 en '80 zich laten horen tegen het 'kerstboomfeest' met zijn overdadige geschenkengeverij die de boodschap van het kerstfeest dreigt te overwoekeren. Zo merkt de berichtgever naar aanleiding van het imposante Rotterdamse kerstfeest in 1880 met 1.300 kinderen op: 'Zie, zoo moest men altijd

¹³⁶ *Zondagschool-almanak* 1876. Opmerking van de heer C. Moora, agent van de NZV.

¹³⁷ *De Christelijke Familiekring* 1880, 45-46.

¹³⁸ O.a. Tiel: 628 (*Christ. Fam.* 1880, 47); Ede: 245; Zwolle: 1000; Silvolde: 140 (*Christ. Fam.* 1886, 46-47).

¹³⁹ *Zondagschool-almanak* 1878, 29.

¹⁴⁰ *Zondagschool-almanak* 1876, 19.

¹⁴¹ *De Hervorming* 10-1-1880: Deurne; 3-1-1880: Santpoort. *Kerkelijke Courant* 31-12-1887: Helmond; 14-1-1888: Vught.

feestvieren! En toch zou ik wenschen dat men een volgend jaar eens niets aan al dat feestvieren deed. Ik vrees dat het groote feit hoe langs hoe meer op den achtergrond raakt'¹⁴². Een dergelijke opmerking wordt in hetzelfde jaar ook gemaakt ten aanzien van een viering in Amsterdam: 'Men loopt zoo licht gevaar om over boom, geschenken en gezang uit te weiden en Hem den Christus Gods als middelpunt des feestes voorbij te gaan . . .'¹⁴³. Het probleem doet zich niet alleen in Nederland voor. In 1882 bericht de agent van de NZV hoe in Amerika verschillende zondagsscholen hebben besloten geen geschenken meer aan de leerlingen te geven, maar ze in tegendeel te vragen zelf geschenken mee te brengen naar school voor de arme kinderen. Hij geeft dit aan de Nederlandse zondagsschoolleiders ernstig in overweging¹⁴⁴. Er worden ook inderdaad pogingen ondernomen om de kerstviering af te schaffen. In Uithoorn wil de leiding het in 1885 niet vieren, het besluit is al genomen, maar doordat onbekenden voor het kerstfeest appelen, gebak en dergelijke sturen, gaat men toch door de knieën¹⁴⁵. In 1884 merkt de agent van de NZV dat het 'boom-feest op vele plaatsen zo langzamerhand verdwijnt, en het *Christus*-feest op den voorgrond treedt'¹⁴⁶ en voor Amsterdam wordt voor 1885 meegedeeld dat het opviel 'hoezeer men blijkbaar bijna overal van kerstboomen genoeg heeft'¹⁴⁷. Dit verzet tegen de kerstboom is niet beperkt tot de zondagsschool, maar komt van verschillende kanten en is bovendien van ouder datum. Zoals we zagen was in de eerste gegevens over de kerstviering herhaaldelijk sprake van critiek op de Sint Nicolaasviering die soms uitmondde in het voorstel om St. Nicolaas af te schaffen. Hoewel ik deze negatieve uitspraken alleen in de jaren '40 ben tegengekomen, blijkt uit latere berichten dat die critiek er nog steeds is. Maar spoedig gaan er tegenstemmen op.

In 1857 wordt in de *Nederlandsche Spectator* in een gesprek over de maanden van het jaar door een van de deelnemers, na een uitvoerige beschrijving van het kerstfeest, het volgende opgemerkt: 'Om den Kerstboom zoo algemeen bij ons te maken, [viel hier de Recensent den dichter in de rede] als gij dat wilt, moet men eerst Ste. Klaas afschaffen'. De anderen zijn het daar volstrekt niet mee eens: 'Volstrekt niet! Daar ben ik tegen riep ik. Gij weet wel, hoe ik over dien goeden ouden Heilige denk. Hij verhoogt de waarde van de maand nog: elk feest, dat gelegenheid tot geven

¹⁴² Zie noot 137.

¹⁴³ *Christ. Fam.* 1880, 46-47.

¹⁴⁴ *Christ. Fam.* 1882, 110-111.

¹⁴⁵ *Christ. Fam.* 1885, 7.

¹⁴⁶ Mededeling, gedaan op de avondvergadering in Dordrecht op 24-9-1884 (*Christ. Fam.* 1884, 13).

¹⁴⁷ *Christ. Fam.* 1886, 108-111.

en weldoen verschaft, moet ons, onder welken naam ook, heilig zijn. Men eerbiedige dus steeds de aloude regten van Ste. Klaas, zonder daarom de hogere waarde van het Kersfeest te loochenen. Dat is waar, hervatte de Dichter¹⁴⁸. Deze houding tegenover het vieren van feesten sluit aan bij die van Heldring en anderen, met dit verschil dat hier niet de huiselijkheid, maar het weldoen op de eerste plaats komt, een belangrijke waarde die ook regelmatig als argument gehanteerd wordt voor de viering van het kerstfeest.

In 1863 doet Eelco Verwijs een heftige aanval op degenen die proberen St. Nicolaas af te schaffen¹⁴⁹. Hij duidt ze nader aan als 'knorrige duisterlingen en fijne kwezelaars' die 'den Kerstboom op 25 December daarvoor aan de Nederlandsche jeugd' willen teruggeven¹⁵⁰. Hij heeft kennelijk de rechtzinnigen op het oog¹⁵¹ en zal speciaal gedacht hebben aan de zondagsscholen die aanvankelijk vooral door hen werden opgericht¹⁵². Hij verwijt hun dat ze de 'teere zielen' van de kinderen bezoedelen met hun dogmatische verhalen over 'hel', 'eeuwige verdoemenis' en 'borgtochtelijke genade', die nu juist bij het St. Nicolaasfeest geheel afwezig zijn. Bij St. Nicolaas gaat het alleen om 'mensenmin'.

Verwijs steunt hiervoor o.a. op het artikel van Flanor in de Nederlandsche Spectator van 1862¹⁵³, waarin deze verhaalt hoe zijn kinderen die gewend zijn om St. Nicolaas te vieren, voor het eerst meedoen aan een kerstviering voor kinderen. Ze worden snel als heidens ontmaskerd wanneer zij geen enkel kerstliedje bij de kerstboom weten mee te zingen. Na afloop krijgen zij ter stichting een boekje over het kerstfeest mee waarin o.a. het volgende staat: 'Door de zonde is de dood in de wereld gekomen en hebben alle menschen verdiend om niet alleen hun leven lang ongelukkig te blijven en dan te sterven, maar na den dood altoos van den goeden God verwijderd te blijven en naar de hel te gaan, om daar eeuwig gestraft te worden'. Flanors conclusie is: 'Me dunkt, geen kind dat bij zulk eene voorstelling niet diep doordrongen wordt van christelijken zin. Toch . . . ik

¹⁴⁸ Een nieuwe almanak van den ouden heer Smits. I en II. [In:] De Nederlandsche Spectator 1 (1856), 409-416; 2 (1857), 1-8.

¹⁴⁹ E. Verwijs, *De christelijke feesten*. Eene bijdrage tot de kennis der germaansche mythologie. I. Sinterklaas. 's Gravenhage. 1863.

¹⁵⁰ Idem, 48.

¹⁵¹ Verwijs spreekt o.a. van onbegrijpelijke stellingen van 'een dweepzieke en onverdraagzame rechtzinnigheid' (48). Verwijs was geen vriend van kerk en christendom. Dat zou hij van zijn theologische studie overgehouden hebben. Zie *Levensbericht van Eelco Verwijs* door J. Verdam. (Hand. Maatsch. Ned. Letterkunde 1880, 75-116).

¹⁵² J. Rinner, *Iets over zondagsscholen*. [In:] De Hervorming 3-9-1881, 138-139.

¹⁵³ Flanor, *Vlugmaren*. [In:] De Nederlandsche Spectator 7 (1862), 5-7.

hoor het liever vertellen dat Sint Niklaas zijn oom is'.

Het tweede argument van Verwijs is dat van de nationale volkscultuur: 'Laat Duitschland zijn Kerstboom en Kerstkindeken: ze zijn er nationaal en ingeweven in het volksleven; maar laat ons onzen Sinterklaas, die hier inheemsch is'¹⁵⁴.

De beide argumenten van Verwijs, de dogmatische indoctrinatie enerzijds, de nationale volkscultuur anderzijds, blijven in de verdere discussie rond St. Nicolaas en Kerstmis een rol spelen. Direct na verschijnen van het geschrift bespreekt Flanor het in de *Nederlandsché Spectator*. De invloed van Verwijs blijkt uit het feit dat in zijn kritische opmerkingen de groeperingen die St. Nicolaas willen afschaffen, nu met name genoemd worden: 'Gelukkig dat die revolutionaire anti-revolutionairen niet bij magte zijn het feest te dooden, dat hechten steun vindt in alle klassen der Maatschappij'¹⁵⁵. Het argument van de nationale volkscultuur wordt ook genoemd in de *Gracieuse* van 1863. In een artikel over de maand december vindt de auteur weliswaar dat het verhaal rond St. Nicolaas wat in de lucht hangt en dat het daarom beter zou zijn om de geschenken met Kerstmis te geven, maar hij beschouwt het wel als een groot bezwaar dat dit in feite op een herhaling van het St. Nicolaasfeest zou neerkomen, want: 'het "Sinterklaas" is zoo diep in het volksleven ingeweven, dat het vooreerst nog geen kans heeft om door den Kersboom verdrongen te worden'¹⁵⁶. Hetzelfde nationale argument klinkt door in een kritische passage over de kerstboom in een brief van Potgieter d.d. 1-1-1863 aan Cd. Busken Huet, die zich op dat moment in Duitsland bevindt: 'Is Gideon niet in de wolken geweest over al die Christ-Bäume? Of heeft hij – ik hoop het voor den Hollandschen jongen – te fijnen zin voor kleur om vrede te hebben met dien bonten poespas, te ondragelijker misschien dewijl hij aan dat stemmig wintergroen wordt opgehangen?'¹⁵⁷.

Ondertussen breidt de kerstboom zich verder uit. Ter Gouw vindt in 1871 dat Verwijs gelijk had, maar dat het nu te laat is: '– wij hebben dit denneboompje met vlammend waslicht op de takjes en lekkernij en kindergoed reeds, en raken nu 't niet weêr kwijt'¹⁵⁸.

De kwestie blijft de gemoederen bezighouden, vooral tijdens de spectaculaire expansie in de jaren '70 en '80. H. de Veer, redacteur van het

¹⁵⁴ Verwijs, p. 48.

¹⁵⁵ *Vlugmaren* [door Flanor]. [In:] *De Ned. Spectator* 7 (1862), 390–391.

¹⁵⁶ *De maand december*. [In:] *Gracieuse*. Tijdschrift voor dames. 1863, 116–118.

¹⁵⁷ *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet*. Uitgeg. door Dr. Jacob Smit. Groningen 1972. 48.

¹⁵⁸ J. ter Gouw, *De Volksvermaken*. Haarlem 1871. 169–170.

Nieuws van de Dag, besteedt er regelmatig aandacht aan in zijn redactionele kolommen¹⁵⁹.

De Veer komt sterk op voor het behoud van het St. Nicolaasfeest zonder het kerstfeest te willen afschaffen. Hij zoekt het daarom in een taakverdeling tussen beide feesten. Hierbij krijgt St. Nicolaas de functie van ongecompliceerd kinderfeest, dat geheel tegemoetkomt aan de behoefte van de kinderen aan romantiek, spanning en gekkigheid. Kerstmis moet een vrolijk feest blijven voor jong en oud, het liefst naar Engels voorbeeld¹⁶⁰ en in ieder geval niet met het Duitse 'Christkindje', dat voor Nederlanders te sentimenteel en te mystiek is. Een vervanging van St. Nicolaas door Kerstmis draagt het grote gevaar in zich, meent hij, dat de figuur van Jezus als volwassen man en Heiland door de kinderlijke fantasie in iets anders getransformeerd wordt, zoals het Duitse voorbeeld bewijst. In 1880 ontaardt De Veers ongenoegen zich eindelijk in een emotionele uithaal naar de Duitsers:

'Sinterklaas of kerstmis?

Onze oostelijke naburen en de Duitsers hier te lande moeten zelve weten wat zij verkiezen. Men kan hun, die hieraan van kindsbeen af gewoon zijn, niet kwalijk nemen dat zij ook in den vreemde hun Kerstfeest trachten te handhaven. Maar ze mogen geen proselieten maken; ze moeten van onzen Sinterklaas afblijven. Immers Sinterklaasavond is in ons vaderland even nationaal als het Kerstfeest in Duitschland. Ook wij zijn van jongs af gewoon geweest tot Sinterklaas op te zien en zijn weldaden te ontvangen. Wij geven hem niet prijs, zelfs niet waar een zoo heilig en aantrekkelijk feest ons in ruil wordt aangeboden. Onze Kerstdag behoude ten volle den glans en de heerlijkheid, die het in de oogen van de groote meerderheid onzer landgenooten omstraalt, voor onze kinderen is en blijve de eerste week van December met al haar verwachtingen, hartkloppingen en verrassingen wat zij is, onder het patronaat van den Bisschop-kindervriend. En dit niet alleen omdat Sinterklaasavond zulke oude brieven heeft. Ook en vooral omdat dit feest veel geschikter is voor hetgeen men beoogt en beter past bij den kinderlijken leeftijd der jubelende schare dan Kerstmis¹⁶¹.

Een vooralsnog merkwaardige uitval omdat mij tot nu toe niets is gebleken van pogingen van de kant van Duitsers om hun kerstviering er in Nederland door te drukken. Uit de toon van dit schrijven krijg ik de indruk dat hier een algemenere kwestie meespeelt, namelijk een zekere beduchtigheid voor de toenemende macht en invloed van het Duitse rijk en de Duitse cultuur. Bewust verzet tegen St. Nicolaas en vooral bevordering van het kerstfeest treffen we eigenlijk alleen aan bij bepaalde kerkelijke richtingen. Hiertegen richt zich in 1882 een geschrift van Domela Nieuwenhuis 'Sint

¹⁵⁹ Rond St. Nicolaas en Kerstmis in 1871, 1872, 1875 en 1880.

¹⁶⁰ Belangrijke ingrediënten van deze viering zijn volgens De Veer het copieuze feestmaal, de weldadigheid, de geschenken en de grappen (Nieuws van de Dag 25-12-1875).

¹⁶¹ *Nieuws van de dag* 6-12-1880.

Nikolaas of kerstmis?' Evenals De Veer signaleert deze nog steeds een streven om de 'kinderheilige te onttroonen en in zijn plaats den Kerstboom te stellen evenals bij onze oostelijke naburen'. Een weinig geslaagd idee volgens hem omdat kinderen geen gevoel kunnen hebben voor een geestelijke grootheid als Jezus, maar op hun leeftijd 'alleen oog en hart hebben voor het zinnelijke'. Hij gebruikt in wezen dezelfde argumenten als Flanor en Verwijs, die hij ook met instemming citeert¹⁶². Aanleiding tot zijn geschrift vormt de uitgave van een liedbundel van de Protestantenvbond, 'een vereeniging die eene vrijere richting in het protestantisme, dus de vrijheid in de onvrijheid voorstaat', waarin de kinderen zware theologische begrippen zoals lijden, zonde e.d. worden bijgebracht. Wat Domela Nieuwenhuis het meest geïrriteerd zal hebben in de kerstviering van de zondagsscholen is het vertoon van liefdadigheid zonder dat dit door de zondagsschoolleiding gecombineerd werd met een streven naar een fundamentele herverdeling van de aardse goederen, waarvoor Domela Nieuwenhuis in de rest van zijn geschrift een vurig pleidooi houdt. Ook een zekere ongerustheid over het succes van de kerstboomfeesten van de zondagsscholen kan meegespeeld hebben. In hetzelfde jaar verschijnt een reactie in de Hervorming¹⁶³, het orgaan van de Nederlandsche Protestantenvbond, waarin wordt gesteld dat kinderen wel gevoel voor geestelijke waarden hebben. Dat Domela Nieuwenhuis dit ontkent, wordt opgevat als een teken van de 'akelige liefhebberij van de socialistische partij, waarbij deze schrijver zich heeft aangesloten, om zoveel mogelijk alle geestelijke waardij des menschen op den achtergrond te schuiven'. Verder dient men elke gelegenheid aan te grijpen om 'als de barmhartige Samaritaan in de wonden der lijdende menschheid olie te gieten en wijn'.

De discussie zal de gemoederen nog een tijd bezighouden. In 1881 wordt in Bovenknijspe (Fr.) de eerste kerstboom opgericht. In verband hiermee merkt Ds. Sj. Wartena in zijn herinneringen op dat het merendeel van de gemeenteleden en dominees fel tegen was. De kerstboom was 'Duitse invoer'. Hij heeft het waarschijnlijk alleen over de Doopsgezinden¹⁶⁴.

En in 1888 kan Ds. Van Lakerveld zich niet voorstellen dat de kerstboom strijdig zou zijn met 'onzen volksaard'. De kerstboomkaarsjes en de

¹⁶² 'Neen, dat valt niet binnen het bereik van kinderen. Zeker, men kan ze wel vrolijk maken door een boom met lichtjes, men kan ze wel allerlei liedjes laten zingen, waarin verteld wordt, dat Jezus in de wereld is gekomen om hun zonde - verbeeldt u: de zonde van die kinderen! - weg te nemen, het is daarom nog geen kinderfeest. Stel u de blijdschap van die kinderen voor, die als geschenk een boekje krijgen, waarin hun de kerstgeschiedenis "voor kinderen", gelijk de titel vermeldt, wordt verhaald en waarin zij woordelijk lezen kunnen': [volgt de tekst van Flanor; zie p. 167].

¹⁶³ *De Hervorming* 2-12-1882, 190-191: Sint Nikolaas of Kerstmis?

¹⁶⁴ D.M. van der Woude, *Ut 'e Lapekoer*. In: Leeuwarder Courant 27-6-1974. Van der Woude heeft een manuscript ingezien waarin Wartena 'enkele herinneringen ophaalde'.

kerstgeschenken spreken tot het hart van de kinderen en maken hun op tastbare wijze de geestelijke inhoud van het kerstfeest duidelijk¹⁶⁵.

Aanpassing aan de Nederlandse situatie

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden hoe de kerstboom en de daarmee samenhangende uitgebreidere kerstviering zich in de Nederlandse samenleving heeft verspreid, welke groeperingen daarbij een rol hebben gespeeld en bij wie deze expansie verzet opriep. De vraag is nu wat die overname van het nieuwe kerstgebruik nu eigenlijk inhield. Zoals we zagen leek het erop dat bij onze oudste literaire gegevens over de kerstviering het gehele Duitse kerstritueel compleet werd nagebootst, bij Nalop zelfs met kerstkindje inclusief. Een dergelijke kopiëring van het vreemde gebruik is waarschijnlijk alleen mogelijk als er nauwe contacten bestaan met het land van herkomst. Bij de gemiddelde Nederlanders die met dit gebruik werden geconfronteerd was die nauwe voeling uiteraard niet aanwezig. We hebben daar in de loop van dit verhaal al enkele opmerkelijke voorbeelden van gegeven. Om te beginnen bleek de manier waarop de winkelkerstboom als reclameobject in de advertenties werd gehanteerd al een typische aanpassing aan de Nederlandse situatie, doordat werd ingespeeld op de onbekendheid van het Nederlandse publiek met dit gebruik. De kerstboom werd onmiddellijk de speerpunt van een advertentiecampagne, hetgeen in Duitsland uiteraard ondenkbaar was. Verder werd de kerstboom spoedig het middelpunt van een tombola, al of niet zonder nieten. Ook hier zijn er aanwijzingen dat we met een niet-Duitse ontwikkeling te doen hebben¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Bijbelsch Dagschrift 27-12-1888. Men was zich in bepaalde kerkelijke kringen wel bewust van de kracht van dit ritueel en stond er positief tegenover. Duidelijk komt dit naar voren in een verslag van een kerstviering door de leden van de Protestantenvbond in Santpoort in 1879: 'Dat men in de dagen der Hervorming ze [de vormen] miskende en er aanleiding toe vond in die vormelijkheid, die van den godsdienst niets dan vormen had behouden, weten we. Maar we weten evenzeer, dat de gereformeerde nuchterheid, die geen andere vormen duldt in den eeredienst, dan de twee sacramenten, welke aan den beeldenstorm der vaderen ontkwamen, niet minder een verkrachting is van de menselijke natuur, die een godsverering behoeft in geest en in waarheid ja, maar haar dikwijls eerst leert verstaan door beeld en kleur en lied. Om godsdienst des harten moet het ons te doen zijn, maar het zijn niet alleen de kinderen, hetzij in leeftijd, hetzij in ontwikkeling, bij wie de naaste weg tot het hart door het gevoel en de verbeelding heenloopt. Neen, hoe ontwikkeld, hoe redelijk, hoe nuchter we zijn mogen, gelijk ons hart veeleer tot danken en jubelen gestemd is, als het lentegroen onze bosschen siert, dan wanneer de verdorde bladeren er ritselen en de koude wind de naakte takken kraken doet, zoo zullen we allen beter voelen wat het Kerstfeest ons te zeggen heeft in een smaakvol groengemaakte kerk, dan wanneer er slechts gebruikelijke kale witte muren ons de ogen pijn doen en de kerklucht er ons aan kerkerlucht herinnert! (De Hervorming 3-1-1880). Tussen de verschillende kerkgenootschappen bestaat uiteraard groot verschil wat betreft hun houding tegenover ritueel.

¹⁶⁶ I. Weber-Kellermann, *Das Weihnachtsfest* (102), vermeldt een advertentie rond 1910, gericht tot vrijgezellen: Es wird Zeit! Wo verbe ich als Junggeselle den Weihnachtsabend? Im Cafe Roland. Brunnenstrasse 181. Gemütliches Beisammensein unterm brennenden Tannenbaum! 2 Kapellen. Anfang 9 Uhr. Ende? Ich habe mir zum Prinzip gemacht meinen verehrten Gästen durch Gr. Gratis-Präsent-Verlosung reizender Geschenke freudige Weihnachts-Ueberraschungen zu bereiten. Jedes Los gewinnt! Mit vorzüglicher Hochachtung. Die Direktion. Harry Kaplan. Eerdere Duitse gegevens zijn mij niet bekend. Deze kerstviering heeft een ander karakter dan die in de winkels.

Die tombola's worden zowel in de winkels als in de theaters georganiseerd. Of de sfeer van commercie en amusement waarin hij hier in Nederland terecht kwam, nog wel overeenkwam met de sfeer in Duitsland, waag ik te betwijfelen.

Zijn rol als exotische curiositeit wordt verder bevestigd door de koppeling aan oud- en nieuwjaar zoals we die enkele keren aantreffen in de winkels (zie p. 159). Ook was het blijkens een passage uit het dagboek van Adriaan Gildemeester uit 1859 mogelijk om de 'kerstboompret' naar oudejaarsavond te verschuiven:

Sedert lang verlangde zij naar kleinen Adriaans komst. Hij kwam 31 Dec. van Lisse met de heele fam. en ging terstond 's avonds na de kerstboompret ten huize. De moeder met ons mee. Alles ging best - Anna heel gelukkig en vol lieve attenties voor 'pittekindje'¹⁶⁷.

We hebben in dit geval waarschijnlijk met een uitzondering te doen, veroorzaakt door overmacht. Het is evenwel tekenend dat de familie met oud en nieuw bij elkaar komt en niet met Kerstmis.

Een duidelijker voorbeeld van aanpassing aan de Nederlandse cultuur vinden we in hetzelfde dagboek van Gildemeester op 27 december 1880:

Eerst bij Lina die van 't kerstboomfeest in Frascati ter eere der zondagsschoolkinderen verhaalde. Ds. Stricker hield een droog toespraakje. De kinderen zongen 'Piet Hein' enz. Lina zeide: De boomen keken als of ze wouden zeggen: wat doen wij eigenlijk hier? Gelukkig waren er geen Duitsers; ik zou mij dood geschaamd hebben.

Ik ben er minder zeker van of we hier ook met een uitzondering te doen hebben. Combinatie met Sint Nicolaas was eveneens mogelijk. Ter Gouw maakt daar enkele spottende opmerkingen over¹⁶⁸. Ook schijnen banketbakkers hem met Sint Nicolaas in hun uitstalkast te hebben neergezet¹⁶⁹.

¹⁶⁷ *Schetsen uit het leven van Adriaan Gildemeester (1828-1901)*: 12-1-1859 (hs. Réveilarchief 519, cat. p. 17; UB Amsterdam).

¹⁶⁸ J. ter Gouw, *Volksvermaken*, 169-170: ... wij hebben dit denneboompje 'met vlamvend waslicht op de takjes en lekkernij en kindergoed' reeds, en raken nu 't niet weër kwijt. En wie weten wil, hoe aandoenlijk een Hollandsche moeder zich daarmee kan bezig houden, mag Bresters 'Moeder op Kersavond' lezen; en hij zal mogelijk zelf aandoenlijk worden, als hij bij dat 'kindergoed' ook een gard ziet, en de moeder hoort zeggen:

Een toon je soms een' stijven kop,
Dan gaat het er, in Gods naam, op!

¹⁶⁹ Een kersboompje! in een Sinterklaasuitstalling ... Een boompje met lichtjes en allerlei aardigheden opgesierd, ... alweer een nieuwe mode. 't Is toch raar van die suikerbakkers, want een kersboompje moest niet op Sint-Nicolaas, maar op Kersavond voor het licht gebracht worden. (De Twaalf Maanden des Jaars. Geill. Schetsen 1858, 91 (Sint-Nicolaas). Een fraai voorbeeld van vermenging treffen we tenslotte, enigszins buiten de hier onderzochte periode, aan in een bericht in het Algemeen Handelsblad van 30 december 1898: Stadsnieuws. Het kinderfeest, gisteravond in het lokaal Frascati gegeven door den 1sten Ned. Bond van Oud. onderofficieren, is uitstekend geslaagd. De kleinen hadden een genotvollen avond. De prachtige kerstboom, geschenk van den heer C. Mommenhoff; Sint Nicolaas en zijn knecht; de fraaije prijzen; de opgetogen kindergezichten, het was een lust om te zien.

Maar wellicht de belangrijkste vervorming die het Duitse kerstfeest zich moest laten welgevalen was de eliminering van de bovennatuurlijke geschenkenbrengers: het kerstkind(je) en de kerstman. Ze komen in mijn gegevens slechts eenmaal voor, en wel als illustratie bij een kerstadvertentie van het Verkoophuis in 1856. H. de Veer merkte ten aanzien van het kerstkindje op dat deze figuur voor Nederlanders te sentimenteel en mystiek is¹⁷⁰. Ik denk ook dat ze zich er weinig concreets bij hebben kunnen voorstellen. Door het ontbreken van een geschenkenbrenger kwam de herkomst van de kerstgeschenken enigszins in de lucht te hangen. Dit probleem werd naar mijn indruk op twee manieren opgelost, enerzijds door de opvatting dat het kerstfeest op zich al voldoende aanleiding was om elkaar een geschenk te geven zoals dat ook met nieuwjaar gebeurde, anderzijds door de kerstboom als drager en brenger van de geschenken voor te stellen. In de advertenties wordt deze koppeling van geschenk en kerstboom herhaaldelijk tot stand gebracht: 'Wij hebben een kerstboompje, volgeladen met . . .'¹⁷¹; 'De kersboompjes in het Verkoophuis zullen vrijdag en zaterdag avond verlicht zijn. Ze zijn rijk beladen met de keurigste vruchten, die ooit kersboompjes gedragen hebben en gebukt onder hunne vrachten'¹⁷². Voor de kinderen van de zondagsschool heeft de 'Kerstboom . . . rijkelijk zijne vruchten afgeworpen'¹⁷³. Zoals we eerder zagen, maakte de Berlijnse correspondent van het Algemeen Handelsblad een opmerking over die zijns inziens verkeerde Nederlandse opvatting dat alle geschenken in de boom dienen te hangen¹⁷⁴. Ook het algemene gebruik van woorden als kerstboomversieringen (= kerstgeschenken) en kerstboomfeest (= kerstviering met geschenken) wijst op de extra taak van de kerstboom als geschenkenbrenger. Deze koppeling van kerstboom en geschenken hebben we al heel vroeg in ons materiaal aangetroffen, bij Nölken voor het eerst, vervolgens bij het Verkoophuis. Ze is bevorderd door de aanvankelijke dubbelfunctie van de banketbakkersartikelen die als geschenk en als kerstboomversiering dienst deden. Door de opkomst van de speciale kerstboomversiering is de nadruk op die functie van de kerstboom minder geworden. Het was niet meer nodig en werd misschien ook niet meer aannemelijk gevonden om de kerstgeschenken zo uitdrukkelijk als kerstboomversiering te presenteren. Omgekeerd werd het wel mogelijk om de kerstboom compleet op te tuigen zonder dat daar een enkel kerstgeschenk aan te pas kwam. Ik denk dat hiermee pas echt de weg

¹⁷⁰ Sinterklaas of Kerstmis? (Het Nieuws van de Dag 6-12-1880).

¹⁷¹ Advertentie van het Verkoophuis in het Alg. Handelsblad van 22-12-1856.

¹⁷² Advertentie van het Verkoophuis in het Alg. Handelsblad van 24-12-1853.

¹⁷³ *De Christelijke Verzamelaar* 10 (1861) 232.

¹⁷⁴ Zie noot 84.

vrijkwam voor de latere verspreiding van de kerstboom onder de Nederlandse gezinnen. Deze konden rustig hun Sinterklaas blijven vieren en vervolgens met Kerstmis een kerstboom neerzetten zonder verplicht te zijn nog eens geschenken te geven¹⁷⁵.

Die algemenere verspreiding heeft pas plaats in de twintigste eeuw.

Waarden en betekenissen

De vraag die we ons aan het slot willen stellen is die naar de waarden en betekenissen die Kerstmis en kerstboom in de hier beschreven periode bezitten of geleidelijk krijgen. Zonder deze 'ideologie' is de uitbreiding van een verschijnsel als de kerstviering ondenkbaar. Die waarden en betekenissen hangen voor een groot deel wel met elkaar samen, maar ik zal niet proberen om ze onder een noemer te brengen. Ik zal volstaan met de signalering ervan. Gezien het incidentele karakter van de gegevens is het ook nog niet mogelijk om telkens hun relatieve belang te bepalen.

De winkeliers, voor wie het kerstfeest een commercieel interessante zaak was, laten zich over de zin van de viering in hun advertenties hoogst zelden uit. Alleen het Verkoophuis doet het publiek enkele keren een argument aan de hand. In de advertentie van 22-12-1856 wordt gesteld dat Sint Nicolaas velen blij maakt en blijdschap werkt 'gunstig op den maatschappelijke toestand'. Tweemaal Sint Nicolaas vieren zou natuurlijk nog beter zijn, maar dat kan niet en dus 'troosten [wij] ons met het KERSBOOMPJE dat eenige vergoeding biedt'. Dezelfde houding tegenover feestvieren blijkt uit een gezamenlijke advertentie van enkele winkeliers ter gelegenheid van Sint Nicolaas¹⁷⁶.

In wezen komt de redenering van de kindervriend van het Algemeen Handelsblad ook erop neer dat tweemaal vieren beter is dan eenmaal, maar hij spitst die nader toe op het nut voor de kinderen die via de

¹⁷⁵ Het tweemaal geven van een geschenk werd als een praktisch bezwaar ervaren. De Gracieuse merkt hierover het volgende op: Men heeft in de laatste jaren gepoogd, dezen Kersboom ook op Nederlandschen bodem over te planten, maar ofschoon wij het gronddenkbeeld, als gezegd, onbepaald toejuichen, zal echter, naar ons inzien, zoolang men het St. Nikolaas aanhoudt, de herhaling dier feestelijkheid een groot bezwaar vinden in het: dubbel is eens zoo dik. (zie noot 156).

In het *Kerstboek voor Jong Holland* (Maassluis 1911) wordt geadviseerd om met Kerstmis een kerstboom in huis te nemen en zelf te versieren. Maar: 'presentjes komen er thuis niet bij de pas. Die hooren bij Sinterklaas, dan mag je elkaar verrassen - en plagen, dan rijmen en pakken; bij Kerstmis hoort dat niet'. (17).

Uit latere gegevens van het NIPO blijkt dat de meeste gezinnen die een kerstboom in huis hadden, geen kerstgeschenken gaven. Enquêtes in 1963, 1965, 1966 en 1967 leverden de volgende cijfers op:

	1963	1965	1966	1967
kerstboom in huis	57%	64%	66%	68%
kadootjes met Kerstmis	15%	18%	21%	15%

¹⁷⁶ *Alg. Handelsblad* 1-12-1862. Boven de advertentie die de namen en artikelen van de winkeliers bevat, staat: Voorstanders van Feestvieren.

kerstgeschenken Jezus beter als kindervriend zullen begrijpen. Ook in christelijke kringen en met name in de zondagsscholen wordt dit argument van het kerstfeest als het geboortefeest van de kindervriend gehanteerd. Maar er zijn meer groepen die het kerstfeest met bijzondere dankbaarheid dienen te vieren. De vrouwen bij voorbeeld. In het *Bijbelsch Dagschrift* van 26 december 1881 betoogt Hallo dat de vrouw, die 'in den ruwen voortijd' vernederend werd behandeld, door het christendom een plaats in de maatschappij toegewezen heeft gekregen, 'waar zij nuttig en weldadig werken, en zich meest in zachte, stille huiselijke deugden kan oefenen, die haar roem en kroon uitmaken'. Hij noemt verder nog enkele categorieën die alle reden hebben om het kerstfeest met blijdschap te vieren: het dienstpersoneel, rampspoedigen, weduwen en ouden van dagen¹⁷⁷. Het kerstfeest neemt door deze koppeling aan het maatschappelijk leven een unieke positie in onder de christelijke feesten. Deze waarschijnlijk negentiende-eeuwse koppeling aan het leven van alledag blijkt ook uit de warmte en sympathie waarmee over het kerstfeest wordt gesproken. 'Zijt welkom, heerlijk, vriendelijk, gezellig feest; feest voor arm en rijk, voor ouderdom en jeugd'¹⁷⁸. 'Welkom zijt gij ons, in den dorren doodschen winter, vriendelijk kerstfeest, dat telkens, als gij verschijnt, een vrolijken lichtglans over ons levenspad werpt! Ja, van al onze godsdienstige hoogtijden is er geen, dat tot armen en rijken, tot jongen en ouden, zóó bevattelijk, en tevens zóó hartverheffend spreekt, als het gedenkfeest van Jezus' geboorte'¹⁷⁹.

Het is 'het feest van een gelijkheid en broederschap, die rustte op aller kindschap Gods'¹⁸⁰. In deze conceptie past ook de zorg voor armen en minder bedeeden door hun rijkere christelijke broeders. In de negentiende-eeuwse kerstfeestgegevens is dit een steeds weerkerend thema. De kerstviering op de zondagsscholen bood zoals we zagen een uitstekende gelegenheid tot weldoen. De kerstviering in het huisgezin diende echter ook

¹⁷⁷ Dierbaren! hoeveel zijt ook gij aan Jezus verplicht! Hoe droevig was, en is nog, het lot der dienstboden in de heidenwereld, waar zij als koopwaar beschouwd en tot de vernederendste slavernij gedoemd worden! In de christelijke maatschappij wordt uw menschenwaarde billijk erkend. Dáár kunt ook gij de hoogste, de ware vrijheid erlangen, als gij Jezus geest, die alle zondebanden slaakt, in u laat wonen en heerschen. Rampspoedigen! de last des kommers knelle u zwaar, maar zoudt gij 't hoofd toch niet welgemoed opbeuren, als gij aan hem denkt, die door lijden geheiligd en verheerlijkt werd? Weduwen, die met gebogen hoofd uw eenzaam pad bewandelt, treurt niet als hopeloozen. Jezus, die zoo menige weduwe van zijn tijd moed insprak, liet ook voor u milden troost achter. God vergeet u niet. Hij zal u sterken en zich een vader, ook van uw kinderen, toonen. Ouden van dagen! zoudt gij nog voor den dood beven, terwijl gij in hem gelooft . . . Wat dunkt u, lezer of lezeres, mag het Kerstfeest geen blijfeest heeten?

¹⁷⁸ *Bijbelsch Dagschrift* 26-12-1877.

¹⁷⁹ *Bijbelsch Dagschrift* 26-12-1881. Het *Bijbelsch Dagschrift* bevat veel van dergelijke uitspraken. Vgl. o.a. 25-12-1875; 26-12-1873; 24-12-1876.

¹⁸⁰ *Bijbelsch Dagschrift* 25-12-1874.

gepaard te gaan met het uitdelen van geschenken aan de arme buurtgenoten¹⁸¹.

Een aspect waar regelmatig de nadruk op gelegd wordt en dat niet los gezien kan worden van het voorafgaande is dat van de eenheid van alle christenen, ja zelfs van de mensheid. Met het kerstfeest worden 'oude scheidsmuren van volkstrots van familiebelang, van godsdienstverschillen en van afkomst en kleur' geslecht¹⁸². 'Heel het mensdom is één familie'¹⁸³.

Kerstmis wordt ook gezien als de gelegenheid bij uitstek, waarop de leden van het gezin bij elkaar komen¹⁸⁴. Een bekend literair motief is dat de kerstvreugde overschaduwd wordt door de afwezigheid van een van de gezinsleden. De oorzaak kan velerlei zijn: sterfgeval, verblijf in het buitenland, onenigheid met de overige huisgenoten¹⁸⁵. Het eerste Nederlandse voorbeeld hiervan kom ik tegen in een kerstverhaal van Boudewijn¹⁸⁶. De slechte zoon van een predikant ontbreekt als enige op kerstavond, maar de gedachten van de overigen gaan onwillekeurig naar hem uit:

'Als wij een huiselijk feest vieren, als wij zoo vol zijn van innige vreugde, dat wij ieder onzer bekenden wel tot ons zouden willen roepen om onze blijdschap over ons geluk te aanschouwen, hoeveel te meer wenschen wij dan in zoete stille oogenblikken als een huiselijke kersavond, naar een, die door de banden des bloeds aan ons is verbonden, maar die nu van ons verwijderd, in verlatenheid rondzwerft en zeker ongelukkig is'.

¹⁸¹ Zo roept de Dichter van de Nederlandsche Spectator op zeker moment in zijn poëtische schildering van het kerstfeest uit: 'De Kersboom moet vruchten dragen voor den dienstbare en den arme en den kranke, zoo hij aan zijne bestemming zal voldoen...' (zie noot 148). Er zijn nog vele andere voorbeelden van te noemen, o.a. *Bijbelsch Dagschrift* 25-12-1866; 26-12-1873.

¹⁸² *Bijbelsch Dagschrift* 27-12-1867.

¹⁸³ *Bijbelsch Dagschrift* 24-12-1863.

¹⁸⁴ Het zou mij geenszins verwonderen, indien heden uw huiselijke kring zich eenigszins had uitgebreid door de aanwezigheid van lieve betrekkingen die, anders gewoon elders te vertoeven, zich geen tweemaal hebben laten noodigen, maar zich tegen de nadering van dit feest huiswaarts hebben gespoed om met Kerstmis eens recht genoegelijk en gezellig te huis te zijn. (*Bijbelsch Dagschrift* 24-12-1876).

H. de Veer schrijft in zijn redactioneel in het Nieuws van de Dag van 27-12-1871, Bij den Haard, over het grote belang van de kerstvacantie voor de kostschoolkinderen, die dan weer na een periode van vier maanden enige tijd in het huisgezin kunnen doorbrengen.

¹⁸⁵ Vgl. J.J.L. ten Kate, *Een Kerstboom voor kleine en groote kinderen*. Amsterdam 1870. Dit werkje bevat verschillende verhalen rond dit motief: 9-12: Neen, Vader, treur niet weer! (moeder is gestorven); 17-20: Hier binnen (ondankbare zoon komt terug); 27-28: 'Waar blijft Vader?' (vader is op zee).

¹⁸⁶ Boudewijn, *Een kersavond in eene pastorijs*. In: *De Tijd*. Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den Dag voor de beschaafde wereld. 2 nr. 4 (1846) 361-372.

In *De Tijd* van 1850 staat weer een kerstverhaal van Boudewijn, ditmaal over de doodgewaande zoon van een predikant die als organist in de kerstnacht weer ten tonele verschijnt.

In 1870 is het al een afgezaagd thema, waarover Ter Gouw een spottende opmerking kan maken:

In onze tijd hebben de kerssprookjes een heel ander karakter aangenomen. Dichters en novellisten leveren ze ons uit het Engelsch vertaald of naar een Duitsch patroon bewerkt. Er mag nu van geen toovergodinnen of schoone slaapsters meer inkomen; 't moet nu zoo iets zijn van een domineesdochter, die verleid en weggeloopt, en juist op kersavond weêr terecht komt, of van een losbol, die zich in den kersnacht bekeert. (Vgl. Ned. Mag. 1862, bl. 401, en Aurora, bl. 41 en 42¹⁸⁷.)

De omkering van dit motief, waarbij de kerstviering beschreven wordt van degene die niet thuis kan zijn, komt ook voor. Zeer bekend is de kerstviering van de soldaten op het slagveld die fraai met het vrede-op-aarde-thema gecombineerd kan worden. Grote bekendheid kregen de kerstbomen in het Duitse leger tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-71¹⁸⁸. Maar daarvoor stonden ze al in de loopgraven van Sebastopol voor de Duitsers in het geallieerde leger¹⁸⁹. De verbondenheid met de familieleden thuis en de viering van het feest van de vrede juist temidden van de oorlogsellende maken de kern van het gebeuren uit. In een beschrijving van een kerstviering uit 1870 door Duitse soldaten in Frankrijk komt het zelfs tot een tijdelijke verbroedering met de Franse bevolking¹⁹⁰. Het kerstfeest wordt dus drager van een complex met elkaar nauw samenhangende waarden, waarvan de kerstboom als symbool fungeert. Vooral de verlichting, in mindere mate ook het groen, en de geschenken geven hem symbolische kracht. De dichter van de Nederlandse Spectator vindt hem 'geen ongepast zinnebeeld van de leer, aan welker stichting hij herinnert'¹⁹¹. Het gehele Duitse ritueel met de verlichte kerstboom, in een aparte kamer, achter een gesloten deur, aan het eind van een donkere gang krijgt trouwens symbolische betekenis in zijn beschrijving.

We mogen niet aannemen dat al deze ideeën in gelijke mate bekend waren onder de Nederlandse bevolking van die tijd. Maar ze waren er wel en hebben de weg geëffend voor de verspreiding van de hier besproken kerstgebruiken.

¹⁸⁷ J. ter Gouw, *Volkswermaken*, 169.

¹⁸⁸ Weber-Kellermann, 118-120. Vgl. ook het redactioneel van H. de Veer in het Nieuws van den Dag van 25-12-1872 waarin hij melding maakt van de kerstviering in het Duitse leger te velde en de gevoelens van de Duitse soldaten.

¹⁸⁹ *De kerstboom in de loopgraven voor Sebastopol*. In: De Christelijke Verzamelaar 4 (1855), 246-248; *Herinneringen van een veldprediker in het Fransche leger voor Sebastopol*. In: De Christelijke Familiekring 1 (1866) 82-83.

¹⁹⁰ *Eene Kersfeestviering in 1870*. In: De Christelijke Familiekring 1882, 387-390.

¹⁹¹ Zie noot 148.

Die Diffusion von Weihnachtsbaum und Weihnachtsfeier in den Niederlanden (ca. 1835–1880)

In dieser Studie wird beschrieben, wie die Weihnachtsfeier mit Weihnachtsbaum und Weihnachtsgeschenken sich im neunzehnten Jahrhundert in den Niederlanden verbreitet hat. Um 1835 kam die neue Weihnachtsfeier vereinzelt bei einigen wohlhabenden Familien vor. Die persönlichen Beziehungen dieser Familien sowie die Weihnachtsfeier selbst, die nach deutschem Muster verläuft, weisen auf einen starken deutschen Einfluss hin. Dieser lässt sich ebenfalls nachweisen, wenn die Geschäfte, zuerst in Amsterdam, sich der Weihnachtsfeier annehmen. Amsterdam zählt zu jener Zeit viele deutsche Immigranten, unter denen sich auch Ladenbesitzer befinden. Einer von ihnen stellt 1844 in seiner Konditorei einen Weihnachtsbaum als exotische Sehenswürdigkeit für seine niederländische Kundschaft auf und macht dies mittels einer Anzeige im Allgemeinen Handelsblad bekannt. Die seitdem sich immer steigende Zahl von Weihnachtsanzeigen bilden eine wichtige Quelle für die Rekonstruktion der Verbreitung der Weihnachtsfeier. Deutsche Ladenbesitzer führen immer wieder weihnachtliche Neuerungen ein, wie geschmückte Weihnachtsbäume, Weihnachtskränze und Weihnachtsstollen. Andererseits bilden die deutschen Einwanderer in Amsterdam eine wichtige Zielgruppe und zugleich eine feste Basis für die Werbungsaktivitäten der Geschäfte. 1847 startet ein bekanntes Galanteriewarengeschäft eine grosse Werbekampagne in dem Allgemeinen Handelsblad, um die Niederländer und insbesondere die Amsterdamer dazu zu bewegen, neben dem St. Nikolausfest auch Weihnachten zu feiern und vor allem sich gegenseitig Geschenke zu geben. Diese ganz neue Art, die Feier eines Festes zu fördern, führt zu einer schnellen geographischen Verbreitung. Bald folgen die Geschäfte in Haag, Rotterdam und Alkmaar dem Amsterdamer Beispiel.

Ferner wird auf Grund einiger Zeitungsberichte auf die Rolle des Königlichen Hauses in der Förderung der Weihnachtsfeier, insbesondere für Kinder hingewiesen. Einen kaum zu überschätzenden Beitrag zur Popularisierung der Weihnachtsfeier lieferten die christlichen Sonntagschulen, die in dieser Periode überall im Lande, auch im katholischen Süden, gegründet werden und um 1880 etwa 100.000 Schüler aus meistens sozial niedrigen Familien zählen. Die weihnachtliche Bescherung und der Weihnachtsbaum stellten den Höhepunkt des Schuljahrs dar.

Schliesslich wird an Hand von Aussagen aus der betreffenden Periode ein Bild von der Ideologie der Weihnachtsfeier entworfen.

Tabel van de aantallen kerst- en nieuwjaarsadvertenties met tussen () de aantallen adverteerders in het Algemeen Handelsblad.

jaar	kerst-ge-schen	kerst- en nieuwjaars-geschen	kerst- en St. Nicolaas-geschen	nieuw-jaarsge-schen	nieuwjaars- en St. Nicolaas-geschen	kerst-boom in winkel	kerst-boom te koop	kerst-boom-versie-ring	tombola	kerst-krans	kerst-brood	Duitse kerst-adver-tentie	Franse kerst-adver-tentie
1840				11 (2)									
1841				5 (3)									
1842		2 (2)		5 (4)	4 (4)								
1843		2 (2)		10 (5)	2 (2)								
1844	2 (2)	3 (3)		7 (2)		1						1	
1845		2 (2)		10 (3)	2 (2)	1							
1846	1	1		7 (5)		1							
1847	8 (6)	2 (1)		7 (4)	8 (3)	5 (3)							
1848	6 (2)	5 (5)	3 (2)	4 (3)	4 (3)	7 (3)	2 (1)			1			
1849	3 (2)	11 (5)	4 (2)	1	5 (3)	6 (5)	1			1			
1850	2 (2)	4 (3)		4 (4)		5 (4)	2 (1)			1			
1851	4 (3)	4 (4)		3 (3)	1	4 (4)		1		2 (2)		3 (2)	
1852	7 (7)	4 (4)		3 (1)		5 (5)				2 (2)		1	
1853	5 (4)	4 (4)	1	3 (3)	1	5 (4)				2 (2)			
1854	4 (4)	6 (6)		3 (2)		3 (2)				2 (1)		1	
1855	9 (8)	3 (3)				4 (3)		1		3 (2)		3 (2)	
1856	5 (5)				1	7 (6)		3 (2)		2 (1)			
1857	10 (10)		1	2 (1)	1	7 (6)		4 (4)		3 (2)		2 (2)	
1858	8 (8)	3 (3)		2 (2)	3 (2)	4 (4)		2 (2)		2 (2)		2 (2)	
1859	7 (7)	2 (2)	2 (2)	3 (3)	2 (1)	4 (3)				3 (2)		2 (2)	
1860	6 (6)		1	1	1	3 (3)	1	1		3 (3)		1	
1861	4 (3)	1	3 (1)	1		7 (6)				6 (5)		1	
1862	12 (7)		1	1	1	9 (6)		2 (2)		11 (9)		5 (1)	2 (1)
1863	13 (11)	3 (2)				7 (5)	1	2 (2)		5 (4)		3 (3)	2 (1)
1864	9 (7)	1		3 (3)		4 (3)		2 (2)		6 (6)		1	
1865	9 (8)	3 (3)		2 (2)		5 (4)				6 (5)		1	
1866	17 (12)	6 (6)		1		15 (11)	2 (1)	2 (2)	5 (4)	10 (10)		1	
1867	20 (16)		1			15 (11)	3 (2)	3 (3)	7 (6)	8 (7)		4 (3)	
1868	7 (5)	1		1		6 (4)	3 (2)	2 (2)	5 (4)	8 (7)	2 (1)		
1869	22 (18)	1	1			4 (4)	5 (4)	7 (7)		3 (3)	1	5 (5)	
1870	16 (13)		2 (2)			3 (3)	4 (3)	2 (2)	1	9 (9)		5 (5)	
1871	20 (19)	3 (2)				5 (5)	2 (2)	4 (4)	2 (2)	6 (6)	2 (2)	5 (5)	
1872	25 (16)	2 (2)		1		7 (6)	1	5 (5)		4 (3)	2 (2)	9 (8)	
1873	23 (18)			2 (2)		6 (4)	2 (2)	1	1	8 (7)	3 (2)	3 (3)	2 (2)
1874	19 (16)	1	1			5 (4)	2 (2)	3 (2)	1	4 (4)	5 (4)	5 (5)	
1875	25 (25)	2 (2)		2 (2)		2 (1)	1	1		4 (4)	5 (3)	7 (6)	
1876	30 (21)			2 (2)		4 (3)	1	3 (3)		4 (3)	11 (5)	9 (7)	4 (3)
1877	27 (22)	3 (2)		4 (2)		3 (3)		8 (5)		7 (6)	16 (9)	7 (6)	2 (2)
1878	37 (25)	3 (3)		2 (2)		4 (3)	1	6 (5)		10 (7)	18 (9)	8 (7)	1
1879	25 (17)	7 (5)				4 (4)	1	4 (3)		7 (6)	18 (10)	2 (2)	2 (1)
1880	58 (28)	5 (3)				6 (3)	6 (3)	6 (3)		5 (3)	20 (13)	19 (7)	4 (3)